

Tisak i uvez „Union“ grafičko-nakladni zavod d. d. — Zagreb

Ć. TRUHELKA

USPOMENE JEDNOG PIONIRA

Z A G R E B

IZDANJE HRVATSKOG IZDAVALAČKOG BIBLIOGRAFSKOG ZAVODA

1 9 4 2

O S I J E K

(1865.—1878.)

Potkraj zime, o kojoj se govorilo, da je ljuće ne pamte ni oni poslovični »najstariji ljudi«, koja je cijelu donju Podravinu zaodjela gustim snježnim plaštem, a debelom korom leda pokrila Dravu, preko koje bi saonice i kola vozila iz Slavonije u Baranju, da prištede put preko klimavoga drvenog dravskog mosta, na samu Svijećnicu godine 1865., kad se sav donjogradski kršćanluk kr. i slobodnog grada Osijeka u svečanom ruhu s voštanicama u ruci sakupio u donjogradskoj župnoj crkvi, doleti sva zadihana u crkvu služavka, popne se uza stube na crkveni kor i javi tamo »meštru« na orguljama, da mu se taj čas rodio sin. Bilo je to prvo muško dijete, koje je zašlo pod njegov skromni krov i nije čudo, da su orgulje pod njegovim prstima zabrujale preludije pune veselih motiva i da je organist ubrzavajući njihov tempo jedva dočekao, da se misa svrši, pa da poleti kući i vidi svog sina prvijenca.

Taj sin bio je pisac ovih listova, a žene, koje su se kao Parke našle oko rodilje, čestitaše ocu i prorekoše, da će dijete biti sretno i napredno, jer se rodilo na samu Svijećnicu, koja da je za novorođenče najsretniji dan u godini. Istog dana poniješe me u crkvu na krštenje, gdje mi je kumovao Đuro Šimoković, slavonska korenika, učitelj i kolega mog oca i tu mi nadješe ime Ćiril, jer se u ono doba i Slavonijom počeo širiti kult slavenskih apostola u slavu hiljadugo-

dišnjice njihova rada. I tako sam tim aktom dobio i crkvenu legitimaciju, da danas-sutra uđem u građanski život Hrvatske.

Prve godine moga djetinskog života kretale su se u uskom krugu napola malograđanskog, napola još čisto seoskog donjogradskog života, kojemu je glavno središte bila Labudova ulica — nastavak današnje Cvjetkove ili Florijanove ulice, a granica mu put, koji od velikog drvenog križa u dnu ulice uporedo s Dravom vodi do »broda« iznad stare kožarnice. Glavni objekti u tom krugu bili su stara sitničarija na uglu Labudove ulice s nekoliko staklenka punih bonbona, na drugom uglu krznar ili ćurčija, pa nedaleko od njega pučka škola i spram nje župni dvor i crkva. Malo dalje — tamo iza škole bila je ledina s nekoliko kamenih nišana, kao jedinih ostanaka starog turskog groblja, preko kojih su djeca, igrajući se, preskakivala. S onu stranu ceste, koja je vodila do obale Drave, tik kožarnice, bila je »racka« crkva, kamo mi, kao šokačka djeca, nismo prilazili, te smo se držali odvojeno kao i od racke djece, a ako bi se s njima pomiješali, razgovarali smo više šakom nego li jezikom.

Najranije moje djetinstvo opisala je moja sestra Jagoda u svojoj knjizi »Zlatni Danci« i u drugim knjigama, te je suvišno ponavljati pojedine epizode; ali jedna, koja mi se usjekla dublje u pamet, bijaše naša seoba iz Dônjega grada u Tvrđavu, a povod je tome bio — ja to dakako nisam shvaćao — čisto politički. U Osijek je naime stigao glavom ban barun Rauch te je među ostalim pohodio i školu mog oca, i kada su djeca na ispitivanju bez najmanjeg straha davala odrešite odgovore, nije to Rauchu, koji je školu uopće smatrao rasadištem ponizne servilnosti, bilo pravo, te je mom ocu prigovorio radi toga slobodnjačkog uzgoja, ali je dobio odgovor, da je škola tu, da odgaja slobodne ljude, a ne robove!

Svakomu, komu je poznata slika bana Raucha iz onog doba apsolutizma, jasna je sudbina, koja je morala mog oca i nas djecu snaći: otpušten je iz državne službe i bačen na ulicu. Ali gradski oci na čelu gradske uprave i na magistratu dokazaše, da i pod apsolutističkom čizmom ima ljudi uspravne kičme, i oni ponudiše ocu mjesto ravnatelja gradske škole u Tvrđavi. I tako se preselismo iz Donjega grada u Tvrđavu u posve novu i različnu okolinu, jer je Tvrđava u ono vrijeme bila svijet za se, čisto vojnički i njemački grad, pun časničkih i obrtničkih obitelji, većinom Nijemaca, pa je i škola bila njemačka. Stanovali smo u istoj zgradi, gdje je bila i škola i tako sam ja, koji sam u to doba navršavao četvrtu godinu, bio okružen njemačkom djecom, od koje je tek poneko znalo par riječi hrvatski. Ali, kako djeca nauče jezik svoje okoline kud i kamo brže od odraslih, naučio sam i ja brzo njemački, s tim brže, što mi je majka bila podrijetlom Njemica iz južne Ugarske, a pređi su joj se tamo naselili u doba Marije Terezije.

Pa ako život u Tvrđavi i nije bio onako idiličan kao u Donjem gradu, bilo je tu mnogo, što je privlačilo djetinju maštu. Prije svega oni cigleni, izvana kamenim kordonom zarubljeni bedemovi, tabije i redute, koje opasaše Tvrđavu, pričinjali su mi se, usred nepregledne panonske nizine, kao neka visoka brda. U tom ciglenom okviru vezala su četiri prolaza grad s okolnim svijetom: novogradska kapija na južnoj strani, donjogradska na istočnoj, gornjogradska na zapadnoj i na sjevernoj t. zv. »vodena vrata« (Wassertor), kroz koja se dolazilo do obale Drave i odakle se, s onu stranu rijeke, vidjela mala tvrđavica, t. zv. »Kronenwerk«, koja je u ono doba služila kao spremište za barut i municiju. Sve su to opasavali široki i duboki jarci, u sredini s kanalom, punim vode, gdje je u ljetno doba bilo leglo milijuna koma-

raca i malarije, koja je Tvrđavom često harala, i koju sam i ja morao preboljeti, sjedeći na sunčanoj žegi i cvokoćući od unutarnje zime, kad bi mi temperatura dosizala 39°. Iza jarka i vanjskog nižeg bedema sterale su se široke, travom obrasle g l a s i j e sa šetalištima, a do njih se iz Tvrđave dolazilo drvenim mostovima, prebačenim od tvrđavnih vrata preko jaraka; dio mosta do same kapije bio je tako udešen, da se teškim željeznim lancima mogao podizati i zatvoriti gradska vrata. U svako je predgrađe vodila cesta s odijeljenim nogostupom, zarubljena s obje strane nizovima visokih jablanova. Ti su jablani bili u ono doba u Slavoniji simbol civilizacije i blagostanja. Oni su u gustom nizu pratili sve ceste, opasavali vlasteoske dvorove i obilježavali svojim zagasitim zelenilom granice pojedinih imanja i sastavnih im dijelova, a za nas djecu utjelovljavali, uz crkvene zvonike, pojam najveće visine.

I sama se je Tvrđava pričinjala nama djeci kao nešto veliko i prostrano. Glavni trg s visokim stupom Sv. Trojstva, na komu kronostih u zbroju svojom veličinom istaknutih pismena, koja u latinskom imaju brojčano značenje, kazuje, da je taj spomenik podigao general Petraš, poznat sa svoga vojnog pohoda na Zvornik 1717. g. Do njega je mramorna česma, u koju se čuncima dovodila voda pumpom iz bunara kod vodenih vrata; u dnu je zapremajući cijelu širinu sjeverne strane, barokna »generalkasarna«, lijevo do nje zgrada tvrđavne straže, nekadašnja turska džamija, a na ostalim stranama zgrade osječkih bogataša, trgovaca i privatnika s velikom zgradom magistrata, koja se nad ostalima isticala strmim ciglenim krovom i nad ulaznim vratima prostranim balkonom. Sve to je nama djeci izgledalo veliko, prostrano, monumentalno, a kada sam četrdeset godina po-

slije dolazio u Osijek, snebivao sam se, kako je to u istinu sve maleno i neugledno, te sam se i ovaj put osvjedočio, da je pojam veličine u istinu nešto relativno.

Rano zorom budile su budilice vojničkih trubljača i vojnike i civile iza sna, i onda bi iz kazemata izlazile povorke robijaša, zvekećući pri svakom koraku lancima oko nogu, te bi pomeli cestu i uličice, a kad bi se posve razdanilo, glavno bi obilježje tvrđavnom životu davalo vojništvo, porazmješteno u starim vojarnama ispod bedemova. Časnici u slikovitim odorama, vojnici svih struka, za čestih parada vojnička glazba, gdje je za nas djecu najvažniji instrumenat bio veliki bubanj na malim kolicima, u koja je bio upregnut još manji konjić, unosili su u onaj inače jednolični život malo živahnosti; građanstvo je imalo tu posve podređenu ulogu. Mi djeca, gledajući dan na dan vojnike, kako vježbaju, kako uz ritam bubnja ili trublje oštrim korakom stupaju u redovima, odjeveni u bijele kapute, opasane kožnim, kredom obijeljenim pâsom, žutim telećakom na ramenima, najradije smo se igrali vojnika, a mnoge od mojih sudrugova — među njima i mog brata — privlačio je taj vojnički život tako snažno, da su se kasnije i oni posvetili vojništvu. Bilo je to time olakšano, što je u generalkasarni bila smještena škola, namijenjena prvoj vojničkoj obuci, t. zv. »K. K. Militärvorbereitungsschule«, gdje su se dječaci, svršivši osnovnu školu, odgajali vojnički i nakon svršene obuke imali prijeći u kadetsku školu u Kamenici ili u Karlovcu.

Mene taj djetinji militarizam nije zarazio, jer sam bio premalen, te sam volio sjedjeti kod kuće i na otvorena vrata ili prozor prisluškivati i motriti, što se u školi govori i radi. Posljedica toga je bila, da me je jednog dana zatekao otac, kako na glas čitam kazališnu cedulju neke njemačke družine, koja je gostovala u primitivnom kazalištu, uređenom u

generalkasarni. Otac se začudio, odkuda mi to znanje, te mi naloži, da ponovno pročitam, a onda reče: »Sinko, kad tako dobro znaš čitati, a ti ajde u školu!« I on me, makar sam jedva navršio četvrtu godinu, upiše kao đaka gradske njemačke škole u Osijeku te mi odredi moje mjesto u klupi. Tako rano školovanje bilo je u ono doba moguće, jer u Hrvatskoj još nije bilo zakonom ustanovljeno, da se djeca primaju u školu tek nakon navršene sedme godine.

Svršivši četiri razreda njemačke »Katoličke pučke učione« trebalo je, za prelaz u gimnaziju položiti posebni ispit u hrvatskoj državnoj školi u Donjem gradu, da se dokaže, jesmo li potpuno vješti hrvatskom jeziku i predmetima, propisanim za hrvatske pučke škole. I taj je ispit sretno prošao i početkom listopada nađoh se kao gimnazijalac osječke gimnazije, koja je donedavna bila u franjevačkim rukama, a sada je prešla u državnu upravu. Prvi i drugi razred bili su onda još smješteni u franjevačkom samostanu do župnog dvora i prema crkvi, a među profesorima zatekli smo i dva franjevca, koji su nas podučavali po staroj skolastičkoj metodi, osobito u latinskom, jer su gramatička pravila latinskog jezika, napose iznimke, sažeti u latinske heksametre, a jezik se naučavao praktički tako, da smo nakon prve godine na obična latinska pitanja znali već odgovarati latinski. U samostanu je bio i neki dobričina starac, pater Stanko, veliki prijatelj djece, u koga su uvijek bili puni džepovi slatkiša za mališane, a za nas đake puni latinskih dosjetaka i doskočica, kojima je nadopunjavao naše manjkavo jezično znanje. Taj prvi razred bio je po pedagoškoj metodi još zadnji ostatak sredovječne skolastike, ali smo naišli i na starinsko uzgojno sredstvo — na batine. Još danas se sjećam onog dramatičkog straha i samilosti, što obuzeše nas novajlije, kad smo se u arkadama malog dvorišta gimnazijske zgrade sakupili, da

prisustvujemo takvoj egzekuciji. Usred dvorišta bila je postavljena klupa, do nje je stajao pedel s osuđenikom, a naokolo su se stisli kao promatrači svi đaci gimnazije. Pošto je delinkventov razrednik pročitao i obrazložio osudu profesorskog zbora, predao je osuđenika pedelu, ovaj ga povalio na klupu te mu ljeskovačom odvalio određeni broj vrućih batina. To je meni bio prvi i zadnji put u životu, da sam prisustvovao batinanju đaka, jer je ta kazna malo zatim dokinuta novim školskim zakonom kao barbarski preostatak iz srednjega vijeka. Kao prvoškolac doživio sam i jednu rijetku prirodnu pojavu, jedan od onih nenadanih tornada, koji se u ravnoj Slavoniji ponavljaju samo u velikim vremenskim razmacima. Jednoga vrućeg dana u srpnju sjedjeli smo u školi, kad li se do onda vedro nebo iznenada zamrači, a zrakom prohuja užasna huka i tutnjava vihora, kakva ne pamtim u životu. Prestravljeni gledali smo kroz prozor, kako je crijep sa crkvenog krova zrakom zalepršao kao pahuljice i silnom lomljavom popadao na zemlju. Prestrašeni skočismo, da bježimo, ali jedva prođosmo uskim hodnikom samostana do dvorišnih vrata, huka i lomljava se počela stišavati, za par časaka nasta tišina, a onda se obori silan pljusak. Kad je pljusak prestao, te smo mogli izaći, vidjesmo silnu štetu, što ju je po osječkim krovovima počinio vihor, ali nas je najviše zadivio barokni toranj franjevačke crkve kod topničke vojarne, koji je vjetar digao, kao da je od papira, ponio ga kojih dvadesetak koračaja i posadio usred široke ulice. Taj toranj zamijeniše poslije niskim piramidnim krovićem od lima, koji se još i danas nalazi na zvoniku.

U osječkoj gimnaziji svršavao sam kao »odlikaš« prva četiri razreda, a uz obligatne predmete učio sam talijanski i bavio se mnogo crtanjem. Kao četvrtoškolac proživio sam najcrnje i najteže časove svoga života. Na Antunovo, na

svoj imendan poginuo nam je otac — utopio se nesretnim slučajem u Dravi. Taj dan, 13. lipnja svetkovalo je trinaest Antuna svoj imendan u jednoj gostionici na obali Drave. Otac se u kasno doba noći digao, da pođe kući, a kako je bila mrka noć, a put rubom dravske obale prokisao i sklizak, valjda je posrnuo i pao u vodu, iz koje ga nakon dugog traženja izvadiše treći dan. I tako je mutna Drava, koja je proždrla već toliko ljudskih života, otela zaslužna čovjeka i našeg hranitelja. Kako je otac, kao učitelj, književnik i izvanredno glazben čovjek bio u osječkom društvu vrlo voljen, prirediše mu sprovod, kako ga Osječani rijetko pamte; ali ona duga povorka građana i školske djece, koja se protegla od gradske kapije do groblja i žalobni korovi, otpjevani nad otvorenom rakom, bili su nama siročadi slaba utjeha, jer nismo znali, što nas čeka u budućnosti.

Ali dragi Bog bio nam je i u toj nevolji na pomoći, jer je dao našoj majci snage, energije i prijegora, da uzme odgoj svoje djece u svoje ruke i da ga privede kraju, a da mi ni slutili nismo, koliko joj je to zadavalo briga, besnenih noći i pregaranja. Kao udovica dobila je mirovinu od mjesečnih 25 forinti. Forinta je u ono doba bila doduše velik novac, ali je ta svota bila premalena, da se njom prehrani četvero čeljadi. Uz savjet dobrih ljudi zasnovala je ovaj plan za naš budući život: sestra Jagoda, koja je željela, da bude učiteljica, te je privatno učila predmete, propisane za višu djevojačku školu, imala je poći na učiteljsku školu; ja ću svršiti gimnaziju i onda poći na sveučilište, a mlađi brat imao bi svršiti nižu realku i po vlastitoj želji poći u kadetsku školu te se posvetiti vojničkom zvanju. To se sve nije moglo provesti u Osijeku, a pogotovo ne sa 25 for. mirovine! Da namakne bar nešto novaca, kojim će namiriti nedostatak, prodala je kuću u Labudovoj ulici, a naša baka svoje malo ima-

nje i kuću u Ladimirevcima na Karašici i novac, time dobiven imao je, štedljivo raspoređen, biti temeljem naše naobrazbe i buduće egzistencije. I kad je to sve uređeno, dala se majka na uređivanje prtljage i već idućih ferija preselismo se u Zagreb i nastanismo u Mletačkoj ulici br. 1 u provizornom stanu, koji poslije zamijenismo sa stanom u istoj ulici br. 10.

Još prije polaska morali smo u Osijeku proživjeti veliku užurbanost, koju je bila proizvela mobilizacija vojske, što je kroz Osijek prolazila u Bosnu, da je okupira. Gledajući taj silni pokret vojske nisam ni slutio, da će mi biti suđeno u Bosni, koju će ona osvojiti, provesti najbolji dio moga života.

Z A G R E B

(1878.—1882.)

Godine 1878. bio je Zagreb malen grad sa jedva 30.000 stanovnika, ali se na svakom koraku opažala stara urbanistička tradicija i stogodišnja kultura. Jezgru mu je sačinjavao opsegom mali, ali otmjeni Gornji grad sa crkvom sv. Marka, banskim dvorima i sabornicom, ispunjen zgradama u baroknom stilu i u onom novijem, što ga je tu udomio austrijski arhitekt Felbinger po plemićkim, a na Kaptolu po kanoničkim kurijama. U Donjem gradu dobila je stara Harmica novo ime po Jelačićevu spomeniku; lijevo se sterao Kaptol sa stolnom crkvom, nadbiskupskim dvorom i kanoničkim kurijama te se prema sjeveru produžio u vijugavu Novu Ves, prema istoku u Vlašku ulicu, a prema jugu vodila je ulica Marije Valerije do Zrinjskog trga, gdje su se u ono doba zasađivale prve platane perivoja, koje su do danas izrasle u debela stabla. Vlaška je ulica svršavala onda kod Međašnoga — danas Kvaternikova — trga, gdje je bila gradska malta, a Ilica do današnje Ljubljanske ulice, ali je u gornjem dijelu imala više seoski nego gradski oblik. Južno od Vlaške ulice i Ilice bile su same njive, zasađene pšenicom i kukuruzovinom, a golemi blok Kukovićeve kuće bio je kao neki veliki međaš grada na južnoj periferiji. Na sjeveru su se spuštali u savsku nizinu obronci brdeljaka, na kojima su se izmjenjivali manji i veći gajevi s vinogradima i klijetima zagrebačkih purgera. Ali je već u ono doba imao

Zagreb nešto, što nije imao ni jedan drugi grad u Austriji: Tuškanac podno ostanaka sjevernog bedema staroga Gričkoga grada i perivoj Maksimir, do kojega je pravcem današnje Petrove ulice vodila cesta, zarubljena s dva niza visokih jablanova.

U samom Gornjem gradu bile su koncentrirane sve tadašnje javne zgrade, a među njima i gimnazija kraj crkve sv. Katarine, gdje je do našeg dolaska bila smještena pravna akademija, prvi zametak sveučilišta, koje se u ono doba selilo u sadašnju sveučilišnu zgradu na kraju Frankopanske ulice, sagrađenu 1875. g. za izložbu, a poslije upotrebljavanu za tvornicu duhana.

Profesorski zbor gimnazije sastojao se u doba mog dolaska od najistaknutijih ličnosti hrvatskoga kulturnog života. Ravnatelj je bio Matija Divković, od profesora stekoše trajno ime Tadija Smičiklas, Vjekoslav Klaić, Đuro Arnold, starina Žepić, dr. Musić, Janez Benigar, a poslije je pridošao kao mladi suplent dr. Manojlović. Uz takve profesore morao je svaki iole talentirani đak napredovati, a ima nas još živih, koji se s poštovanjem sjećamo tih profesora.

Nakon dolaska u Zagreb uputio sam se brzo u nove prilike, i u kajkavsko narječje, premda mi je to, kao rođenom ikavskom štokavcu, bilo u početku malo neobično. Premda još vrlo mlad — bilo mi je kao petoškolcu tek trinaest godina — naučio sam život shvaćati s ozbiljne strane. Gledajući svoju majku, kako se muči, radi i štedi, te je morala čak uzimati na stan i opskrbu učenice, samo da ono gotovine, što je ponijela u Zagreb, duže uščuva, nastojao sam i ja, da joj brigu, koliko mogu, olakšam te da instrukcijama zaradim koju forintu i dadem majci. Time mi je oduzeto dosta vremena za vlastito učenje, i ja sam se odrekao ambicije, da budem odlikaš, kao u Osijeku, te se zadovoljio, da svršim

razrede s dobrim uspjehom. U želji, da što prije svršim školu i da se spremim za samostalan život, učio sam mimo školskih predmeta kao samouk moderne jezike i to talijanski, francuski i engleski, i često sam u školi, kraj kojega latinskog ili grčkog klasika na klupi, čitao pod klupom Manzonija, Goethea, Schillera, Shakespearea ili Voltairea. I danas sam zadovoljan, da sam odlične školske ocjene žrtvovao dobrom poznavanju svjetske književnosti.

Od doživljaja iz vremena moga đakovanja na gornjogradskoj — onda jedinoj — gimnaziji nijedan se nije tako duboko usjekao u moje sjećanje kao veliki potres, koji je u jutro dana 9. studenoga 1880. potresao Zagrebom i Hrvatskim Zagorjem. Sjedio sam oko 7 sati ujutro u kuhinji kuće opasane u prizemlju debelim starinskim zidovima i presvođene ciglenim svodovljem, leđima prislonjen uza zid, pijući kavu, prije nego ću poći u školu. Iznenada se začu mukla podzemna tutnjava i zemlja se poče tresti i ljuljati. Misleći, da je to prolazna sejzmatična pojava, nisam se u prvi mah preplašio; ali kad je trešnja postala sve jača, a podzemna tutnjava i grmljavina sve užasnija, kad sam opazio, kako se zid nada mnom opasno naginje, i čuo, kako na zvoniku sv. Marka zvona od same trešnje zazvoniše, skočio sam, da pobjegnem i spasim glavu. Kad sam došao do staklenih vrata, koja su iz hodnika vodila u malo dvorište, a odavle pod kućnu vežu, srušio se jedan dimnjak baš pred vrata te nam je zakrčio put. Srećom je podzemni orkan jenjao, zemlja se smirila i ja pokupih knjige, da se uputim u školu. Na ulici sve je bilo krš i pustoš: kolnik i nogostupi puni crepovlja, popadalog s krovova i ruševina oborenih dimnjaka; zidovi kuća popucani, prozori polomljeni, a došavši iza ugla Mletačke ulice na Markov trg ugledao sam, kako je čitav zabat zapadne fa-

sade, koju su u ono doba obnavljali zidari, srušen, te je kroz nastali otvor provirila konstrukcija krova. Pod skelama je ležao u smrtnim trzajima jedan od zidara, koji je nastradao. Ista pustoš bila je u Gospodskoj ulici i na Katarininu trgu, gdje je lijepa fasada crkve sv. Katarine na više mjesta pokazivala znatne pukotine. Zgrada gimnazije, koliko se u prvi mah razabralo, nije mnogo stradala; ali kad se pred njom sakupilo više đaka, rečeno nam je, da danas ne će biti obuke, te se nas nekolicina drugova uputismo da razgledamo, što je potres učinio od Gornjega grada. Ulicama je lutao prestrašeni i obezglavljeni svijet, koji je poluodjeven izletio iz kuća, da spasi glavu. Krovovi su bili izrešetani, kao da su im topovski hitci raznijeli crepovlje, a većina dimnjaka je ležala oborena na cesti i zakrčila prolaz. Zidovi su bili tako popucani, da se kroz pukotine moglo zaviriti u sobe. Srećom nije bila porušena ni jedna kuća. One stare, neugledne gornjogradske građevine oduprle su se potresu i ostale čitave prkoseći katastrofi, što ju je priroda spremila Zagrebu. Gričko brdo se junački držalo!

Donji grad je bio kud i kamo jače poharan, a stradale su osobito novije zgrade. Udarci su se potresa, iako u sve manjoj mjeri, ponavljali cio dan i građanstvo zahvati pod večer prava panika. Tko je mogao, bježao je iz Zagreba, a tko nije, izletio je na ulicu, trgove, u Tuškanac ili u Maksimir i tu provodio noć pod vedrim nebom ili pod šatorima. Srećom je ona jesen do kasno pred zimu bila izvanredno blaga, topla i vedra. Panika je postala još veća, kad je u Zagreb došao dr. Falb, stručnjak za sejzmografske pojave, od koga se Zagreb nadao doznati, hoće li se i kad će se ponoviti potres; a on je samo mudro šutio, davao maglovite izjave ili je razlagao s v o j u teoriju o općim uzrocima potresa. To

zagrebački purgeri naravski nisu razumijevali, a nije im ni stalo bilo do toga, *kako* nastaje potres, koliko do toga, *kada* će se ponoviti.

Sve do Božića ponavljali su se udarci potresa u razmacima po jakosti sve slabijima, dok se zemaljska kora nije posve smirila. Mi u Mletačkoj ulici nismo cijelo to vrijeme napuštali kuće, jer su njeni debeli zidovi i svodovi odoljeli prvom i najjačem nasrtaju, pa je bilo vjerojatno, da će odoljeti i slabijim udarcima, koji su se kasnije ponavljali.

Potres, koji se u prvi čas smatrao katastrofom za Zagreb, pokazao se po svojim posljedicama upravo blagotvornim, jer se u čitavoj Evropi organizirala sabirna akcija za postradale; u Zagreb je došlo novaca sa svih strana, da se njime poprave štete. Oštećenici su dobivali obilne potpore za obnovu kuća, zajmove za novogradnje, i Zagrebom razvila se na sve strane građevna djelatnost, kakve taj stari grad ne pamti. Novogradnje nicahu kao pečurke, nastaše nove ulice, a stare se širile i produživale kao kraci polipa prema sve daljoj periferiji te grad postade iz dana u dan ljepši i prostraniji, a ono 30.000 stanovništva pomnožalo se brzo na 40.000. Sve je to bila posljedica potresa i plod evropske solidarnosti, koja je pod dojmom prirodne katastrofe pritekla u pomoć gradu, koji se od potresa probudio iz stoljetnog drijemeža.

S V E U Č I L I Š T E

(1882.—1885.)

U idiličkom miru prolazile su godine gornjogradskog života, a jednoličnost bi mu koji put prekidala koja svečanost, otvorenje sabora, odjeci političkih debata, vođenih s velikim ogorčenjem u sabornici protiv preuzetnosti madžarona, ili koja premijera u starom kazalištu na uglu Gospodske ulice. Nadošao je i čas, kad sam s maturalnom svjedodžbom u džepu pošao na sveučilište, da se upišem kao slušatelj i postanem »sveučilišnim građaninom«. Izbor studija, kojemu ću se posvetiti, bio je za mene težak problem. Od djetinjstva sam imao uvijek veliku ljubav prema slikanju i tehničkim strukama, a bila mi je najveća želja postati slikar ili se bar posvetiti kojoj srodnoj tehničkoj struci; ali u Zagrebu u ono doba nitko nije ni snivao o nekoj umjetničkoj akademiji ili o tehničkom fakultetu, a ja, kao sin siromašne kuće, nisam smio ni pomišljati na višegodišnji boravak u tuđem svijetu. Iz istih razloga nije za mene dolazio u obzir ni medicinski studij. Jedan daljni rođak s materine strane, koji je bio rudarski kapetan u Zagrebu, nagovarao me je, da se posvetim rudarstvu i obećao mi madžarski stipendij za rudarsku akademiju i sigurno namještenje, čim svršim nauke; ali pomisao, da bi time ušao u red zloglasnih madžarskih »stipendista«, revoltirala me je to više, što smo mi đaci svi od reda bili vatreni pravaši ili, kako ih onda zvahu, s t e k l i š i. I o tom se projektu uopće nije ozbiljno raspravljalo.

Preostao je dakle izbor između pravnog i filozofijskog fakulteta, i tu su bile odlučne naše materijalne prilike: pravne su nauke trajale četiri godine, a filozofijske u ono doba samo tri, i upisujući se na filozofijskom fakultetu imao sam na umu, da ću brigu svoje majke oko mene skratiti za godinu dana. I tako, ne mogavši se posvetiti stvaralačkom umjetničkom radu, odabrah kao glavni predmet povijest i arheologiju umjetnosti i s njom povezanih srodnih i pomoćnih nauka.

Profesor glavne odabrane struke bio je dr. Iso Kršnjavi, povijest su predavali Natko Nodilo i Vjekoslav Klajić, estetiku dr. Franjo Marković, a klasične starine dr. Franjo Maixner. Od svih tih najviše me je impresionirao Kršnjavi, iako onda nisam slutio, koju će blagotvornu ulogu imati on u mom životu, i da će baš on udariti temelj mome budućem radu i napretku. Bio je sjajan, duhovit predavač, bez trunka pedanterije, te je đake znao oduševiti za svoju struku. I on je pošao sličnim putem, kojim sam imao krenuti i ja: počeo je kao slikar, da se konačno posveti povijesti umjetnosti. Đacima je bio uvjek dobronamjerni prijatelj i sokolio je svakoga, koji je pokazivao talenta i volje za njegovu struku.

Predavanja sam pohađao marljivo, bilježio savjesno njihov sadržaj, a vrijeme između pojedinih predavanja proveo sam u sveučilišnoj knjižnici, proučavajući literaturu svoje struke, koliko je bila u njoj zastupana.

Jednog dana sreo sam profesora Šajatovića, koji je na gimnaziji predavao germanistiku i bio također vrstan predavač, ali je, siromah, bio gotovo posve oslijepio te je morao čuvati ono malo preostalog očinjeg vida, i ja, koji sam kao Osječanin znao dobro njemački, morao sam mu čitati njemačke školske zadaće drugih đaka, ispravljati i ocjenjivati ih po njegovim uputama. Prof. Šajatović se obradovao, kad me je prepoznao, i kazao mi, kako ga je njegov prijatelj Kršnjavi

zamolio, da mu preporuči kojega mladog đaka, vještog njemačkom, a po mogućnosti i drugim jezicima, i on da je odmah pomislio na mene i uputio me, da pohodim prof. Kršnjavoga i reknem mu, da me on šalje.

Poslušao sam, i prof. Kršnjavi me dočekao, kao da sam mu sin ili mlađi brat. Govorili smo o svemu i svačemu, najviše o mojim naukama i o jezicima, koje poznajem, a na kraju mi saopći, da društvo umjetnosti, u komu je on bio glavni faktor, kani razviti življu djelatnost svog umjetno-obrtnog muzeja i da on kao ravnatelj tog muzeja treba mlađeg pomoćnika kao pristava, te mi ponudio to mjesto. S oduševljenjem sam primio taj prijedlog, koji mi se činio, da je došao s neba, i sav sam sretan pojurio kući, da materi javim svoju dobru sreću. Određena mi je doduše malena plaća, 30 for. mjesečno, ali osim plaće obećan mi je svakih ferija putni stipendij u Italiju, da na klasičnom tlu proučavam spomenike talijanske renesanse.

Moje namještenje na muzeju, koji se tada nalazio u ulici Marije Valerije, donijelo mi je dvostruku korist: imao sam češće prilike dolaziti u doticaj s tako izvanrednim čovjekom, kao što je bio prof. Kršnjavi, i da se pod njegovim vodstvom uputim u muzejski rad, a imao sam na raspolaganju dosta bogatu stručnu knjižnicu muzeja za područje umjetnosti i umjetnog obrta uz ovlaštenje, da je prema potrebama svojih nauka upotpunim. Prve ferije, koje su nadošle, proveo sam u Mletcima, zadivljen bogatstvom umjetničkih spomenika, kojima su kroz vjekove duždevi i patriciji ukrašavali grad, crkve i patricijske palače, a proučavao sam specijalno mletačko slikarstvo i umjetnike podrijetlom iz hrvatske Dalmacije, koji su pridonijeli umjetničkom procvatu grada na lagunama.

Vrativši se kući našao sam se pred novom zadaćom. Prof. Kršnjavi je radio oko osnutka Obrtne škole, koju će odjel za bogoštovlje i nastavu imati preuzeti u svoju upravu. U Ilici nedaleko Frankopanske ulice najmljena je prostrana zgrada s velikim dvorištem, opasanim dvorišnim zgradama, i tu su smještene učionice i prostorije za konvikt prema ulici, a u dvorišnom dijelu radionice za stolariju, bravariju, modeliranje, lijevanje u sadri, keramiku i crtanje. Učitelji su bili najbolji zagrebački majstori pojedinih struka. Na čelu uprave toga, po francuskom uzoru organiziranog zavoda, bio je direktorij, kojega su članovi bili prof. Kršnjavi, arhitekt Bolé i kanonik Suhin. Kako je u nastavnom planu bilo predviđeno i učenje francuskog jezika, a nije bilo za taj predmet profesora, ponudio mi je Kršnjavi, da se latim poučavanja u tom jeziku, a malo poslije, kad je kao posebni predmet bila propisana nauka o umjetničkim stilovima, preuzeo sam i taj predmet, koji je neposredno zasijecao u moju struku.

Ta je škola udovoljavala vjekovnoj potrebi hrvatske kulture, a da je posve odgovarala svojoj zadaći, posvjedočava ne samo velik broj obrtnika i umjetnih obrtnika, koji su iz nje proizašli, nego i znatan broj umjetnika, kao što su Ivan Tišov, Robert Frangeš, Ferdo Kovačević i dr., koji su tu odgojeni, te se u Beču i Monakovu usavršavali kao slikari ili kipari, i vrativši se u Hrvatsku zastupali prvu, čisto hrvatsku mlađu generaciju, koju su sa starijom vezali Nikola Mašić i Ferdo Quiquerez.

Inicijativom prof. Kršnjavoga učinilo je i Društvo umjetnosti važan korak naprijed, izdavajući »Glasnik Društva Umjetnosti«, koji je Kršnjavi uređivao i u komu sam marljivo surađivao i, uz ostalo, štampao monografiju o Andriji Meduliću, koju sam upotrijebio kao disertaciju za doktorski ispit. U to doba dobio je i muzej lijepu tekovinu: krasne drvene

rezbarije, oltare i kipove iz vrbovačke crkve, koje sam pomogao demontirati i prenijeti u Zagreb, gdje i danas još idu među najzanimljivije predmete Umjetno-obrtnog muzeja. I ove sam opisao u spomenutom »Glasniku«.

U prilog mojim umjetno-historijskim studijama bilo je i to, da se u to doba Strossmayerova galerija slika smještavala u drugom katu novo sagrađene Akademije na Zrinjskom trgu, i da sam imao prilike profesoru Kršnjavomu pri tom poslu pomagati i tako potanko upoznati tu zbirku slika te po njoj dobiti zanimljiv isječak iz povijesti slikarstva, napose talijanskog. Dane i dane sproveo sam sustavno redajući slike prema različitim školama; tu i tamo uspjelo mi je pod ispucanom pljesnivom korom pokosti otkriti dotle nezapaženu signaturu slikara i dobiti pouzdani kriterij za determinaciju slike. Uređenje galerije bio je u ostalom težak posao, jer ju nije sabrao stručnjak, nego komisionari, koji su gledali od biskupa dobiti što bolju cijenu te kao autore naveli najzvučnija imena talijanskog slikarstva. Tu je sve vrvjelo od imena kao: Rafael, Tizian, Paolo Veronese, Tintoretto i drugih umjetnika-velikana, izvađenih iz zraka i nadjenutih slikama umjetnika drugog i trećeg reda. Kršnjavi me je stalno upozoravao, kako je teško za takva krštenja preuzimati odgovornost i kako je mnogi historik umjetnosti, ako pri takvom poslu nije rigorozno postupao, za sva vremena zakopao svoj učenjački ugled. Slike smo smjestili u određenim prostorijama po drvenim skelama, izrađenim po nacrtima arhitekta Bollé-a, obojenim, po ukusu one dobe, crnom bojom s velikim poljima u pompejansko-crvenoj boji.

Naš se rad primicao kraju, te je određen i dan svečanog otvorenja. Prije toga me je zamolio glavni urednik Obzora, Božić, da napišem niz feljtona o toj galeriji, koji se imao štampati u oči otvorenja.

Sama je svečanost otvorenja obavljena 9. studenoga 1884. g. u vestibulu akademije, dupko punom najotmenijeg kulturnog i društvenog predstavništva Zagreba i Hrvatske. Svečani govor je držao glavom Strossmayer, na glasu onda kao jedan od najsjajnijih predstavnika govorništva ne samo u Hrvatskoj nego i u čitavoj monarhiji, koji je s jednakom lakoćom i patosom znao govoriti hrvatski, njemački i latinski. Govorio je i tom prilikom lijepo; ali se odmah opazilo, da ga je obuzela staračka govorljivost, koja ne zna naći kraja. Govorio je čitav sat, a publiku je obuzimala sve jača želja, da jednom svrši, ali se govornik upravo izgubio. Uzalud mu je predsjednik akademije došaptavao, da je vrijeme, da svrši, pa videći, da u toj mučnoj situaciji nema druge pomoći, dade Rački znak za aplauz, koji nazočni prihvatiše tako spremno, da se dvorana orila od pljeska, koji bio postajao sve jači, čim bi stari biskup otvorio usta, da nastavi govor.

Jednog dana mi je prof. Kršnjavi rekao, kako predsjednik akademije želi, da se štampa katalog galerije, ali da je on kao ravnatelj galerije uskratio da preuzme taj posao, te je predložio, da se ta zadaća povjeri meni, jer da zbirku poznajem dobro, samo neka se čuvam i budem rigorozan kod determinacije, a napose, da pisma biskupovih dobavljača čitam s najvećom skepsom. Po njegovoj uputi odoh Račkomu, koji mi doista povjeri izradbu kataloga i preda korespondenciju biskupovih komisionara.

Katalog, kojemu su jezgra bili feljtoni, štampani u Obzoru, napisan je i štampan, te se prodavao posjetnicima galerije; ali da bi trebalo piscu platiti honorar za njegov rad, na to nisu pomišljali ni Rački ni slavna jugoslavenska akademija, koja mi je do danas ostala u tom dužnikom.

Taj postupak me je naravno ogorčio te sam prekinuo svaku vezu i s Račkim i s njegovom akademijom, i na tome

ostao nepokolebljiv do današnjeg dana. Tomu je pridonijelo i to, što se ta akademija zvala jugoslavenskom, a ne hrvatskom, premda je osnovana u glavnom gradu Hrvatske, premda su joj članovi bili Hrvati i premda je sve sokove i sva sredstva, potrebna za svoj život, izravno ili neizravno crpla iz hrvatskog tla i hrvatskog džepa.

Izgledalo je, a izgleda i danas još mnogome neupućenom kao paradoks, da je nesumnjivo veliki čovjek, kao što je bio Strossmayer, rođeni Hrvat, hrvatski prelat i mecena, koji nije škrtario, kad se radilo o kulturnom podizanju naroda, mogao kod jedne tako važne ustanove kao što je akademija, zapostaviti hrvatsko ime nekom imaginarnom, jugoslavenskom; ali se i taj paradoks može protumačiti.

Mecenatstvo je u 19. vijeku bilo neki officium nobile visokog plemstva i dostojanstvenika. Jedni su, kao Eszterházy, podupirali glazbenike, drugi su se, kao Pejačevići, sami kao takvi isticali. Nadbiskup Vrhovac gradio je krasni Maksimirski perivoj, a neki su opet zaposlivali slikare i kipare i osnivali, kao Strossmayer, galerije. Uz tu je ambiciju vodila njega kao katoličkog prelata i druga mnogo veća: privesti pravoslavlje u krilo katoličke crkve, u jednu veliku slavensku crkvenu zajednicu, kojoj je na čelu u svome najskromnijem predviđanju možda gledao on sam sebe kao patrijarha. Glavna je zapreka tome bila raznolikost narodnog imena i osjećaja, i zato je trebalo žrtvovati hrvatsko ime i akademiju prozvati jugoslavenskom. To je bila jezgra »obzoraštine«, tomu je imala služiti jugoslavenska akademija, tomu je služila i ona poznata sklonost biskupova prema pravoslavnim popovima, koja ga je, na pastirskim putovanjima, vodila u pravoslavnu crkvu, gdjegod bi na koju naišao. Da su

ti računi bili krivi, o tomu se biskup osvjedočio potkraj života, a jedino, čime su urodili, bila je ona za nj kobna požeška audijencija.

Godina 1885. bila je za mene važna: svršavao sam naime ispite, s kojima sam se požurio, jer mi je stavljeno u izgled mjesto, koje će u svakom obziru najbolje odgovarati mojim naukama. Prigodom peštanske izložbe imao je Kršnjavi prilike razgovarati sa zajedničkim ministrom financija Benjaminom pl. Kállayjem, koji je namjeravao u Sarajevu osnovati zemaljski muzej za Bosnu i Hercegovinu, te je zamolio, da mu Kršnjavi izradi osnovu o načelima, po kojima bi se muzej imao organizirati, i da mu predloži kojega mlađeg stručnjaka, koji bi kao kustos proveo sve potrebne predradnje. Kršnjavi se odazvao tom pozivu, a kao kandidata za prvog kustosa predložio je mene s primjedbom, da baš polažem rigoroze i da bi ponuđeno mjesto nastupio tek nakon promocije. Ministar je na to pristao i pozvao profesora Kršnjavoga, da u tom vremenu proputuje malo Bosnom i upozna prilike u zemlji te da stečeno iskustvo upotrijebi u svom ekspozeju.

Pošto sam predložio dizertaciju o Meduliću i položio na koncu zadnjeg ljetnog semestra prvi rigoroz, a drugi poslije ljetnih praznika u listopadu, određen je kao dan moje promocije 9. studenoga 1885. g.

Početkom godine 1886. dobio sam poziv, da dođem u Beč i da se javim u zajedničkom ministarstvu, Johannesgasse No. 5. Putovao sam noćnim vlakom, a bio sam toliko uzbuđen, da nisam svu noć ni oka stisnuo. Nikada nisam imao prilike ni vidjeti, a kamo li govoriti s čovjekom tako visoka položaja, kakav je bio zajednički ministar dvojne monarhije, a usto gotovo apsolutni upravljač Bosne. Tko se još sjeća, s kojim se strahopoštovanjem približavao u ono doba činovnički kandidat »poglavitom« gospodinu, ovaj »velemožno-

mu«, a velemožni »presvijetlom«, taj će shvatiti tremu, koja je obuzimala svršenoga đaka, koji se našao pred licem »preuzvišenoga« gospodina i usto čovjeka, koji je uz taj naslov uživao svjetski glas kao jedan od prvih upravitelja monarhije. Po glavi mi se vrzle koncepcije govora, koji ću izustiti prigodom predstavljanja; jedan koncept izbacio mi je iz pameti drugi, i ne jedanput mi je zakucalo srce u neizvjesnosti i strahu, kako će moja prva audijencija početi i kako svršiti.

Kad sam došao u crvenu salu palače zajedničkog ministarstva i predao lakaju svoju kartu, pristupi mi stari prijazni gospodin, dvorski savjetnik Sachs, veleći, da me već očekuju i da će me ministar odmah primiti. Za par časaka nađoh se u ministrovoj radnoj sobi licem u lice pred visokim, vitkim plavokosim čovjekom srednje dobi, pronicava modra oka, plavih prorijeđenih brkova, visoka čela, koji mi pođe u susret i komu se duboko naklonih, ali prije nego sam dospio da započnem svoj govor, povede me k pisaćem stolu i posadi kraj sebe, i sada započe on govoriti, kako bi govorio stari iskusni prijatelj mlađemu: kako mu je Kršnjavi već ljetos dao sve obavijesti o meni i mojim naukama, i kako je i na drugoj strani potražio informacije u mojoj ličnosti i pošto su te bile povoljne, on je odlučio, da me imenuje kustosom muzeja, koji se ima u Sarajevu osnovati. Razložio mi je potanko načela, po kojima se to ima provesti. Govorio je i o tomu, da se u Sarajevu konstituiralo »muzejsko društvo«, ali da su mu na čelu nestručni ljudi, koji su se dali na posao više iz ambicije, nego li iz razumijevanja i da se je bojati, da će muzejski rad više zadržavati nego razvijati, a zanimanje će se njihovo za tu stvar kroz koji mjesec rasplinuti kao i kod sličnih pothvata, nastalih po onome zloglasnom »Vereinsmeiereiju«, koji se u ono doba baš u Sarajevu razmahao. Ponukan iskustvom, stečenim kod društva umjetnosti u Zagrebu, potvrdio

sam to predviđanje i Kállay je nastavio, da ga je baš muzejsko društvo ponukalo, da se požuri s imenovanjem kustosa, mada je mišljenja, da je ideja osnutka muzeja još preuranjena. On kao ministar ne može zapriječiti rad društva, jer bi mu se prigovaralo, da se protivi kulturnom napretku i za to je odlučio da sâm, mimo muzejskog društva, osnuje državni muzej, a meni povjerava zadaću, da to provedem. U ostalom bit ću muzejskom društvu dodijeljen kao tajnik, te ću imati prilike pratiti njegov rad i uputiti ga pravcem, koji će muzeju biti najpovoljniji. Naloži mi, da ga češće pismeno obavijestim o napredovanju rada i da mu podastrem svoje prijedloge, jer on, koji se mora zanimati za sve moguće struke, ne može biti u svemu stručnjak i zato očekuje od svojih suradnika, da ga o potrebama svoje struke obavješćuju što savjesnije. Nitko nije rođen mudar, nego mora učiti i proučavati svaku stvar, prije nego će o njoj odlučiti, kako se ima provesti. »Ja danas gradim ceste ili željeznice, sutra škole, tvornice ili vodovode i ne mogu naravski u svim strukama biti prvak; ali učim uz pomoć svojih suradnika, da svaku stvar u bitnosti njenoj mogu prosuditi, a tek onda pristupam izvršenju. I zato tražim i od Vas, da me obavijestite što potpunije, imajući na umu, da sam u stvari laik, ali željan prozrijeti u bît svakog problema«.

Čitav sat i pol trajao je naš razgovor, koji je za me bio neka vrst praktičkog rigoroza, a na kraju imao sam dojam, da ministar ima o meni dobro mišljenje.

Konačno mi je rekao, da otputujem što prije u Sarajevo, da se tamo predstavim zemaljskom poglavaru barunu Appelu, civilnom doglavniku barunu Fedoru Nikoliću i administrativnom ravnatelju barunu Kutscheri, a da s ostalim činovništvom nemam posla, nego da radim svoj posao po najboljem znanju i po uputama, koje ću dobivati iz Beča. Kad je naš

razgovor bio dovršen, pozva ministar dvorskog savjetnika Sachsa, da uredi, što je potrebno, da mi se u Sarajevu preda dekret, i upita me, kakove želje imam s obzirom na svoj položaj i plaću. Imajući na umu bijedne prilike tadašnjeg hrvatskog činovništva, osobito početnika, zamolio sam, da mi se odobri položaj IX. dnevnog razreda s godišnjom plaćom od 1500 for., i ministar naloži g. Sachsu, da sve potrebno uredi.

S tim me ministar otpusti, a dobričina Sachs, svršivši sve potrebne formalnosti, reče mi na koncu prijateljski, da sam danas učinio veliku budalaštinu. Kad ga iznenađen upitah, kako to misli, odvrati mi: »Da ste iskali VI. dnevni razred sa 3000 for. dobili biste, a ovako ćete čekati deset, petnaest godina, dok to postignete«.

I stari je gospodin, kako je kasnije vrijeme pokazalo, imao pravo!

S A R A J E V O

(1886.)

U praskozorje 28. veljače 1886. ušao sam u mali vagon uskotračne željeznice, kojom sam se imao iz Bos. Broda odvesti u Sarajevo. Ta je željeznica bila onda u prvom stadiju svog razvoja, a glavne su joj karakteristike bili maleni, ali udobni vagoni i male lokomotive, koje su kraj onih normalne veličine izgledale kao dječje igračke, i nisu bez razloga te minijaturne lokomotive prozvane kavskim mlinovima. Uza sve to je vlak odmicao po ravni prilično brzo, a kad je stigao na rub savske ravnice kod Dervente, te se u nebrojenim uskim serpentinama dašćući počeo penjati uzbrdo prema Hanu Marici, išlo je polako, ali junački, i svladao uspon, koji bi u ono doba i normalnoj željeznici bio naporan.

Umoran od dugog putovanja sjedio sam na svome mjestu i nastojao da prozrem kroz gustu jutarnju maglu, da vidim tu Bosnu, u kojoj ću imati odsada živjeti. U ono je vrijeme Bosna bila na zlu glasu: pusta, divlja, neuglađena zemlja, ljudi opori i krvožedni; kudagod stranac prođe, vrebaju na nj hajduci i bundžije i gledaju u svakom Evropejcu neprijatelja. Eto takvi su bili pojmovi opće rašireni u Bosni. Ja tim glasinama nisam davao važnosti, ali ipak, polazeći na put, bilo mi je kao pioniru, koji se upućuje u prašumu i neznani kraj, ne znajući, što ga tamo čeka. Iako mi je zbog te neizvjesnosti bilo malo tjeskobno, pomislih, šta Bog da, bit će,

te krenuh na put s uzdanjem, da ću u tom novom svijetu možda naći sreću i izgraditi budućnost, vrijednu svih poteškoća, na koje možda naiđem.

Kad se konačno razdanilo, te se jutarnja magla slegla, mogao sam promatrati okolicu, i, prošavši kroz jednu niskim brdima opasanu dolinu, uđosmo u široku, gorskim vijencem i šumama zarubljenu kotlinu, u kojoj se slijevaju Spreča i Usora s Bosnom, da odavle u zajedničkom koritu nastave put do Šamca, gdje će se sjediniti sa Savom. Na desnom rubu te kotline ugledah podor staroga grada Doboja, koji je 1697. g. osvojio princip Eugen, 1717. general Petraš, i gdje se je 1878. bila prva bitka između hrvatskih domobranaca i bosanskih ustaša.

Podnožjem grada rasule se kućice Doboja, koji je više naličio na selo, nego li na grad, i onda nije nitko mogao slutiti, kako će to mjesto napredovati, čim se svrši željeznička pruga dolinom Spreče, koja veže Tuzlu s Dobojem, čim življe proradi cesta, koja vodi u Tešanj, jedno od najznatnijih središta bosanskog šljivarstva, i čim se izgrade u Tesliću prve industrijske naprave za iskorišćivanje tesličke prašume i izrađivanje katrana i drvnih destilata.

Kod Doboja je stigla željeznica rijeku Bosnu i preko željeznog mosta prešla na desnu obalu, kojom će proslijediti put sve do Zenice. Kraj je postajao sve brdovitiji, a na domak Maglaju stigla je željeznica prve izdanke goleme kraške ploče, koja se odavle stere sve do Jadrana, na jug preko Hercegovine i Drine do Albanije, a na istok do Drine. Stari grad Maglaj isticao se već iz daljine svojim oštrim obrisom i vitkom munarom, koja je usred begovskih kuća i čardaka kao igla stršila k nebu. Iz vremena okupacije ostao je Maglaj u crnoj uspomeni radi pokolja husara, koji su tu poginuli 3. kolovoza 1878.

Prošavši Žepče, kojemu se kuće nanizaše podalje od željeznice, zašla je pruga u tijesan zavojiti klanac Bosne, a njenim dolom se na sredini ispriječila strma stijena s podorom grada Vıanduka, u kojem je nekoć stolovao kralj Toma i u malom polju podgrađa sagradio crkvu. G. 1503. tekla je tu granica između turske Bosne i jajačke banovine, a 1697. osvojio je grad princip Eugen. G. 1878. uzeše ga Austrijanci bez boja, popraviše i staviše u nj kao posadu jednu satniju. Gotovo na domak zeničkog polja provlačila se željeznica tijesnim klancem, dok ne stiže u prostranu ravnu kotlinu gradića, kojemu je najveća zgrada onda bila kaznionica, i onda nitko nije slutio, kakvu će visoku ekonomsku važnost zenička kasaba steći kao središte produkcije ugljena, tvornice papira i teške željezne industrije, koja opskrbljava svu Bosnu i Hrvatsku željezom. Kad ostavismo Zenicu, spuštao se već suton, te od Visokoga mogoh malo što razabrati, a kad u 10 sati na večer stigosmo u Sarajevo, bila je mrka noć. Ulice jedva na mjestima rasvijetljene uličnim petrolejskim svjetiljkama, puste i prazne. Vožnja od Broda do Sarajeva na pruzi, dugoj 269 km, trajala je onda punih 18 sati, a kako je gotovo jednako dugo trajao put od Zagreba preko Osijeka u Brod, nije čudo, da sam u hotel »Evropu« stigao sav slomljen i umoran, te zaspao kao top.

Sutradan je osvanuo vedar, nešto oštar proljetni dan, ali ga nisam mogao upotrijebiti za razgledavanje Sarajeva, koje me se dojmilo kao nešto novo, neviđeno i tako različno od svih gradova, što sam ih dotada vidio. Morao sam najprije do »vlade«, koja je bila smještena u novogradnji na »Musali«, a sazidao ju je Vancaš. Tu sam se predstavio civilnom doglavniku barunu Fedoru Nikoliću, koji je ujedno bio predsjednik muzejskog društva. Bio je to na prvi pogled stari dobričina s mnogo neusiljene otmjenosti, koji me je ljubazno

primio i uvjeravao, da su mi njegova vrata u svako doba otvorena. Bio je to jedan od najjačih vojvođanskih veleposjednika, u rodbinskim vezama s Obrenovićima, a imao je kao pravoslavac privući grčkoistočno žiteljstvo Bosne.

Od njega sam pošao civilnom doglavniku barunu Kutscheri, koji je bio duša egzekutivne vlasti u Bosni, rodom Bečanin, a dugo je služio kao savjetnik kod poslanstva u Carigradu, te je znao perfektno turski, poznavao perzijsku i arapsku književnost, a bavio se i proučavanjem Hazara, o kojima je napisao i monografiju. Bio je velik turkofil, dobro gledan među bosanskim muslimanima, a inače vješt, razuman i strog administrator. I on me je dočekao prijazno, ali sam imao dojam, da moju misiju gleda skeptičnim okom i da mi ne će biti lako uvjeriti ga o potrebi i koristi moga rada.

Konačno sam se u konaku predstavio i poglavaru zemlje barunu Appelu, starom gospodinu, vojniku od glave do pete, dostojanstvena držanja, pojačanog time, što mu je jedno oko, koje je izgubio, mislim kod Custozze, bilo povezano širokom crnom vrpcom. On se zanimao samo za vojničke stvari, a kao poglavaru zemlje bila je ograničavana funkcija na to, da sasluša redovito u podne referat civilnog doglavnika i da potpiše spise, koje mu je ovaj donosio.

Pohodio sam još neke ličnosti, koje mi je preporučio prof. Kršnjavi, tako vladinog tajnika Kostu Hörmanna, koji je bio vladin povjerenik kod gradske općine, dra Makanca, redarstvenog liječnika i podpredsjednika muzejskog društva (Makanac je umro 1891. g. u Džidi, kamo je kao liječnik pratio bosanske hadžije, koji su hodočastili na Ćabu), te arhitekta Josipa Vancaša, koji je sagradio vladinu palaču i bio među najpopularnijim ličnostima tadašnjega Sarajeva.

Da me predstavi odbornicima muzejskog društva, sazove barun Nikolić odborsku sjednicu, na kojoj je obavljena

i ta formalnost, i tom se prilikom upoznah s blagajnikom Petrom T. Petrovićem, a od odbornika s Mustaj-begom Fadilpašićem, sarajevskim načelnikom, s kanonikom Jagatićem, s francuskim konzulom Moreau-om i još s nekoliko istaknutih ličnosti sarajevskog društva. Svi su obećali, da će me u radu pomagati i staviti mi na raspolaganje prilično obilne prihode društva.

Sarajevo je bilo 1886. g. još puno nepatvorene istočnjačke romantike. Oko sto vitkih munara podiglo je svoje alemima iskićene šiljke prema nebu; pod njima se izoblila olovom pokrita kubeta džamijâ, a oko ovih čardaci i kuće s gustim nizovima prozora u gornjem katu, dok su im u donjim katovima bile magaze sa željeznim vratima i »demirovima« ograđenim prozorčićima. Te su se kuće nizale u gustim, zelenilom protkanim grupama, uz obronke Trebevića, a uz Miljacku u dolu stisle se u pravi labirint uličica s dućanima i radionicama, koje su se zatvarale drvenim kapcima ili ćefencima. Svaki esnaf*) imao je tu svoju posebnu ulicu, a u onima, gdje su radili kovači i bakardžije, brujila je od klepanja čekića zaglušna buka, koju su još strašnijom činili hljebari, halvedžije, selebdžije, šerbedžije i drugi prodavači, hvaleći i nudeći svoju robu. U dućanima su skrštenih nogu sjedjeli trgovci, čekajući stojičkim mirom kupce, a u kavanicama srkali bi stariji ljudi mirisnu tursku kavu.

Tu je sliku zaokruživalo u čelu »varoša« strmo brdo sa kaštelom iz 17. vijeka, a s lijeve i desne strane Miljacke dizala se strma brda sve do vrhova Trebevića i Ozrena. Ali da svaka romantika uz svijetlu stranu ima i nedostataka, opazio sam u Sarajevu, kad sam pošao potražiti stan, jer konačno, u hotelu nisam mogao stalno živjeti. Osim vladine pa-

*) esnaf — obrt.

lače, Hotela Evrope i dvije tri druge zgrade nije bilo u Sarajevu stambenih zgrada od pečene opeke; sve je drugo bilo od sušene ilovače i drveta. Nakon mnogog lutanja našao sam sobu »s namještajem« u Ćemaluši, na uglu Kulovićeve ulice u kući Huršid-efendije, rođenog Poljaka, koga je revolucija bacila u Tursku, gdje se poturčio i postao tulumdžibašom t. j. zapovjednikom vatrogasne čete. Žena mu je bila domaća katolikinja. Tu sam dobio prizemnu sobu s prozorima na dvorište, skromnu, preskromnu za najskromnijeg čovjeka: pôd opločen opekom, vrata bez brave, prozori su propuštali zrak na sve strane, a namještaj se sastojao od vojničkog kreveta sa slamnjačom, malog stolića s dva klimava stolca i od starog sanduka s limenim umivaonikom. Jedina prednost tog vlažnog stana bila je, što se nalazio blizu vladine palače, a tik do njega dobra gostionica, gdje sam objedovao i večerao. Vlasnik joj je bio tip birtaškog tiranina, koji u svom lokalu nije trpio ni buke ni pjesme, a kad bi koji gost, naručujući vino, došao do granice, gdje trijeznost ustupa mjesto »dobroj volji«, uskratio bi neumoljivo, da mu se dalje dade piće. Mnogi bi gost uvrijeđen napustio lokal s grožnjom, da se nikad više ne će k njemu svratiti; ipak su se vraćali, jer ih je privlačila prvorazredna kuhinja.

Sarajevo, a osobito čaršiju, upoznao sam već prvih dana. Tu sam našao vrlo mnogo toga, što me je kao muzejalca zanimalo i što mi se činilo vrijednim, da se sačuva. U muzeju sam prve dane bio sam, ali me jednog dana barun Nikolić upita, ne treba li mi kakav pomagač, jer on ima jednog kandidata, pa neka pokušam, hoće li valjati. I zbilja već sutradan dođe malen starčić, na oko dobričina, u otrcanom crnom kaputu s dugim skutima, i predstavi se kao Anastasijević, kojega s preporukom šalje preuzvišeni gospodin doglavnik. Kad sam ugledao na oko dobričinu starkelju, bojao sam se

kao mladić, komu su jedva proklijali brci, ne ću li smoći dovoljno autoriteta prema čovjeku, koji bi mi po godinama mogao biti otac; ali da ugodim doglavniku, primio sam ga. Kako se je okrenuo prema vratima, neugodno me se dojmilo, da mu otraga iz džepa salonskog kaputa viri grlo bočice. Nisu prošla ni dva dana, i već sam znao, da u toj boci nije voda. Dobio sam i pobliže podatke o njemu i doznao, da je rodom iz Vojvodine, po zanatu seoski terzija,*) ali držeći, da je rođen za nešto bolje i više, počeo je crtati motive sa seoskih zobuna i gunjeva, te se smatrao umjetnikom i kao takav došao u Bosnu, da nađe mjesto. Barun Nikolić namjesti svog zemljaka kao učitelja crtanja na višoj djevojačkoj školi, gdje je kao ljuta pijanica postao nemoguć i radi toga bio odpušten. Naravski, ni u muzeju se nije odrekao rakije: postao je nesnosan, čim ga je obuzeo alkohol. Kao mlad čovjek osjetio sam svoju nemoć prema starcu, te se potužim ravnatelju pomoćnih ureda Vojnoviću, bivšem graničarskom kapetanu, a on me naputi, da Arsenijevića svaki put, kad zgriješi, pošaljem k njemu s praznom kartom u omotu. Prvom prilikom sam to i učinio i stari grešnik vrati se sav pokunjen i zamoli da mu oprostim, dodavši, da ga je g. ravnatelj izgrdio na pasja kola. Drugi put dogodi se isto s istim rezultatom, a kad mu dadoh po treći put kartu u omotu, da je nosi ravnatelju, nȇ vrati se on, nego jedan od podvornikâ, kojega je sreo na hodniku i predao mu omot, da ga on nosi ravnatelju. Ovaj je bio sav utučen radi ukora, što ga je ni kriv ni dužan dobio za tuđi grijeh. I tako mi lukavi vojvođanin izbi jedino sredstvo iz ruku, koje ga je bar privremeno moglo privesti k pameti. Srećom nije moja nevolja dugo trajala. Arsenijević je imao i izvan ureda i s policijom okapanja te se njegov vi-

---

*) terzija — krojač.

soki zaštitnik našao ponukanim, da s njega skine ruke. Barun Nikolić obeća mu iz svog džepa 100 for. uz uvjet, da ode iz Bosne, a kad sam Arsenijeviću to rekao i dodao, da će mu se novac predati u Slavonskom Brodu, prihvati objeručke tu ponudu i nestade ga iz Bosne. Mnogo godina poslije saznao sam, da je krenuo u Beograd, gdje mu je uspjelo prodati svoje crtarije tamošnjem muzeju, koji ih je čuvao kao »nacionalnu dragocjenost«.

RAZLIČNE LIČNOSTI

Jedna od prvih ličnosti, što sam ih pohodio u Sarajevu, bio je Kosta Hörmann, rodom Bjelovarac, potomak neke bavarske doseljeničke obitelji, koji je u Beču prošao t. zv. »Grenzverwaltungskurs«, da se pripravi za krajišku službu, a kad je Krajina bila razvojačena, imenovan je perovodnim vježbenikom kod banske vlade i 1878. g. pođe kao poručnik u glavnom stanu generala Filipovića u Bosnu, uđe s njim u Sarajevo, gdje je surađivao kod organizacije civilne uprave. U doba mog dolaska bio je vladinim tajnikom i povjerenikom kod gradske uprave u Sarajevu. Ta beledija,*) kako ju muslimani zvahu, bila je smještena u staroj turskoj drvenjari između Šeherćehajine i Careve ćuprije na uglu uličice, koja vodi na Hrvatin. Hörmann ili Kosta, kako ga po krsnom imenu zvahu, bio je desetak godina stariji od mene, ali još uvijek mlad, okretan, vesele i društvene naravi, galantan prema gospođama, uslužan prema svakomu i radi toga opće pažen. Bio je izvanredno radin, neumoran na poslu od jutra do mraka, vješta pera u hrvatskom i njemačkom jeziku, i prošavši sve faze prvih godina okupacije, bio je najbolji poznavalac prilika i ljudi u Sarajevu i Bosni. Uza svu svoju radinost nije bio ono, što se razumijeva pod nazivom birokrat, nego uvijek liberalan, susretljiv, spreman svakomu pomoći,

---

*) beledija — gradska kuća.

ako se bez muke moglo, a ako ne, s prijaznošću i obećanjem moljiteljima, koji ga salijetahu, ulijevao je bar nadu. Prema »gore« znao se je kao ni jedan drugi prilagoditi i ideje predpostavljenih provoditi, kao da su nikle u vlastitoj njegovoj glavi.

Obećao je i meni, da će podupirati moj rad, a da to dokaže, reče mi, da u belediji leži množina stvari, zaostalih iza peštanske izložbe, i neka za muzej odaberem, što mislim, da je vrijedno. Izabrao sam zbirku starog bakrenog posuđa, zanimljivog radi oblika i ornamentike, pa starog oružja, uz nešto starog novca, brončanih stvari i drugih sitnijih starina. To je bio prvi nucleus, iz koga se imao razviti muzej.

Iako sam bio u svom poslu samostalan, imao sam naskoro prilike upoznati se s birokratskim aparatom vlade, koja je u ono doba bila razdijeljena na četiri odsjeka. Prvi je bio administrativni s barunom Kutscherom na čelu, drugi juridički s ravnateljem Angerom, treći financijalni s ravnateljem Davidom, poznatim zagrepčanima radi postavljanja madžarskih natpisa i grbova te velikih demonstracija, prouzrokovanih radi toga po čitavoj Hrvatskoj, a četvrti je bio građevni i prometni s ravnateljem Stixom. Svaki je od tih odsjeka imao za razne grane uprave nekoliko departementa, obilježenih slovima alfabeta: u administrativnom bio je jedan departement »H.«, pravi omnibus, jer su mu bili dodijeljeni svi oni poslovi, koji nisu po svojoj naravi spadali ni u jedan drugi. Činovništvo se tog departementa sastojalo od samih visokih aristokratskih ličnosti, a tom feudalnom depertementu dodijeljen je bio i referat o muzeju.

Saznao sam to ovom prilikom: jednog dana pokuca na vrata moje radne sobe i uniđe mlad, kicoški odjeven čovjek, te se predstavi kao princ Sapieha, perovodni vježbenik, s porukom, da ga šalje glavar departementa H., vladin taj-

nik Reichsritter von Berks s nalogom, da odmah dođem k njemu. Začuđen tim zapovjedničkim tonom odvratih, da sam u poslu i ne mogu ići, a ako g. Berks želi sa mnom govoriti, bit će mi drago, ako se potrudi k meni.

G. princ pogleda me u čudu, nakloni se i ode.

Nakon nekoliko minuta zakuca ponovno i uđe gospodin srednje dobi, podšišane plave brade, predstavi se kao vladin perovođa grof Wallis s istom, nešto malo pooštrenom porukom; ali se i on vrati s istim odgovorom kao i njegov pređašnji drug.

Konačno zakuca po treći put i, ne čekajući na običajni »unutra«, uđe u sobu visok mršav gospodin, ćelave glave s malom »carskom« bradom, vojničkog izgleda, te se predstavi kao Reichsritter dr. Lothar von Berks, glavar departementa »H.«, pod koji spada i muzej, te mi izjavi svoje negodovanje, što ga, kao tomu odjelu dodijeljeni činovnik, nisam još pohodio.

— Oprostite — odvratih — tu je po srijedi jamačno nesporazum, jer ja o departementu »H« nemam pojma, a ministar Kállay mi je izričito naložio, da se predstavim poglavaru zemlje, civilnom doglavniku i administrativnom ravnatelju, a da se ostalo činovništvo mene ništa ne tiče. Ako je tomu departementu povjeren referat o muzeju, ne slijedi iz toga, da sam mu ja dodijeljen, jer bi mi to ministar sigurno bio rekao. Uostalom ako se radi o kakvoj usluzi, spreman sam na nju, ako mi vrijeme i sposobnosti dopuste, ali se u svom radu smatram neposredno ovisnim od ministra i ni od koga drugog.

Dr. Berks promijeni odmah ton s primjedbom, da o tom nije bio obaviješten, a onda nastavi, da se radi o spisu, koji

se odnosi na osnutak tvornice papira u Zenici, on nema nikoga, tko bi se razumio u taj posao, pa je pomislio, da bi ga mogao možda obaviti ja.

Odvratio sam, da ni ja nisam stručnjak, ali ako mi pošalje spis, vidjet ću, mogu li ga riješiti te ću mu onda p r i v a t n o učiniti tu uslugu.

Kad sam dobio spis, dadoh se na čitanje svih članaka u Brockhausovu leksikonu, koji govore o fabrikaciji papira, i tako, upućen u temeljna načela, riješih spis na veliko Berksovo zadovoljstvo, koji mi je odonda uvijek bio sklon, govoreći, da voli ljude ispravne šije. To je s tim značajnije, jer je poslije, kao vladin povjerenik za grad Sarajevo, bio strah i trepet svih Sarajlija i svega činovništva.

Jedan od prvih činovnika zemaljske vlade, s kojim sam se upoznao, bio je ravnatelj pomoćnih ureda Vojnović, podrijetlom Ličanin i bivši krajiški kapetan. I on je s okupacijom došao u Bosnu i prešao u civilnu službu. Mene je od prvog časa zavolio i kao mladom neiskusnom čovjeku nametnuo se kao mentor. Čim je vidio, u kakvom sam jadnom stanu živio, pošao je potražiti pristojniji, i nad gradskim parkom, tadašnjim turskim grobljem, nađe kuću s lijepim položajem usred zelenila. Tu je iznajmio čitav gornji kat, i polovicu odstupio meni, a u drugoj se sam nastanio. Kad je opazio, da od djetinjstva nisam obikao upravljati novcem, preuzeo je tu brigu on, te sam svaki put, predao plaću, osim džeparca, njemu i on je njome tako savjesno upravljao, da sam redovito izlazio do nove plaće, dok se prije dešavalo, da mi je već iza 20. u mjesecu nestalo novaca. Nije tomu bila uzrokom neka rasipnost, nego nevještina upravljati novcem, a tu su znali iskoristiti sarajevski trgovci, koji su mi, kad bih kupovao ogrlicu za 50 novčića, objesili i po čitavo odijelo za 50 forinti.

I u čaršiji, gdje sam često boravio i gledao, ne bi li u onoj vrevi dućana našao koji predmet, vrijedan za muzej, namjerio sam se na poznanstva, koja su mi bila od velike koristi. Prvi je bio takav Avdaga Bojadžić. Imao je dućan u Trgovkama, trgovao starim stvarima, većinom jaglucima*) i drugim tekstilnim rukotvorinama, a napose bogato zlatom ili svilom vezenim anterijama**), od kojih sam mnogi od najljepših komada kupio za muzej. On je bio po godinama nešto stariji od mene, vrlo uslužan i sklon, te je naše poznanstvo trajalo dugo godina, a on mi je uvijek bio jednako uslužan.

Drugi je bio Mujaga Musakadić, bašmuktar***), koji je provodio sve muhalefate, t. j. dražbe ostavština muslimanskih kuća, te me je upozoravao na sve iole vrijedne, često vrlo skupocjene dijelove pojedinih ostavština, i što bi od tog bilo podesno za muzej, kupovao bih.

Društvene prilike bile su u doba mog dolaska u Sarajevo za nas »prekosavce« upravo očajne. Činovništvo je bilo sitnozrnasti konglomerat raznih narodnosnih čestica, odraz narodnosnog mozajika monarhije u malenom. Društvenost tih »Kulturträgera« ograničavala se na male grupe uredskih kolega, kavanskih ili gostioničarskih znanaca, do tješnjeg prijateljstva tu uopće nije dolazilo. Općenje u muslimanskim kućama bilo je s obzirom na haremsku klauzuru, nama muškarcima, nemoguće, a domaći katolici, većinom obrtnici, bili su od jutra do mraka zaposleni svojim poslom, te su se samo rijetko tu i tamo na večer sastajali na sijelima. Nije čudo,

---

*) jagluci se zovu zlatom i svilom vezene maramice.

**) anterija je bogata ženska kabanica sa širokim skutima od svile, kadife, brokata ili sl. ili gustim zlatnim vezom pokićena.

***) bašmuktar je glavar pojedinih gradskih četvrti u općinskoj upravi.

da sam se u tim prilikama osjećao osamljen, a taj je osjećaj u meni porastao, kad sam prve jeseni počeo pobolijevati od neke vrsti malarije. Srećom mi je Avdaga našao na Mlinima, na rubu mahale*) Kovači, malu kuću na čistom zraku, a kad bi me, obično poslije podne, hvatala groznica, znao je do kasno u noć sjedjeti uz moj krevet i stavljati mi na noge vruće opeke, dok mi ne bi odlanulo. Da imam bar neku poslugu, našao mi je Avdaga starog dundžera, Iliju Bekavca, koji se sa ženom Lucom i trogodišnjim sinčićem preselio u prazne prizemne prostorije, i tako bar nisam bio posve sam.

Nadajući se, da će mi promjena zraka koristiti zdravlju, zaiskao sam dopust te ga u siječnju g. 1887. provedoh u Zagrebu, gdje sam se zaručio sa svojom sadašnjom ženom.

Vrativši se u Sarajevo bila mi je prva briga, naći kuću u koju ću uvesti buduću mladu Danicu, kćerku financijalnog savjetnika Romanića. I ovu mi je našao Avdaga na Hrvatinu ispod Trebevića s krasnim pogledom na čitavo Sarajevo. Gornji kat uredio sam za nas, a donji sam ustupio Iliji i njegovoj porodici. Bili su to izvanredno pobožni ljudi, koji su se mnogo molili Bogu, i čim je obrok objeda ili večere u njih bio manji, bila je molitva dulja. Promatrajući tu malu obitelj, kako se moli, nehotice mi je dolazila na um sv. Obitelj. Uz kuću je osim malog dvorišta i staje bio dosta prostran vrt, koji sam zasadio cvijećem, a kako sam sve sam okopavao i uređivao, oznojio bi se u poslu, dobio bolji tek i svaki bi dan više osjećao, kako me malarija ostavlja, dok nisam posve ozdravio.

U tu sam kuću uveo 30. travnja 1887. svoju mladu ženu, i u njoj smo, u lijepoj okolici, usred čisto muslimanskog žiteljstva, proživjeli u sreći i zadovoljstvu prvu godinu zajed-

*) mahala — gradska četvrt.

ničkog života. Tek u zimi osjetismo, što znači stanovati u drvenoj zgradi s tankim zidovima, jednostavnim prozorima, a pod snježnim pokrovom, koji je one zime dosegao debljinu od jednog metra i zdrobio mnoge slabije građene krovove u Sarajevu. Uz bosansku glinenu peć teško smo se ogrijali lončićima, ali smo junački predurali i tu neprirodnu studen, dok nije opet osvanulo proljeće. Tražeći nešto bolje često smo mijenjali stanove, ali je zbog pomanjkanja kuća zidanica trajalo deset godina, dok smo se namjerili na stan, koji je odgovarao svima modernim zahtjevima, i u kojoj smo se smirili sve do našeg odlaska iz Sarajeva. To je bila kuća dra Halidbega Hrasnice, onda mladog odvjetnika u Skenderiji, s kojim smo se jako tijesno sprijateljili i ostali vjerni prijatelji do današnjeg dana. Njegova je obitelj starobosanska predislamskog podrijetla, negdje iz Neretve, po imenu Ostojić, misle, u rodu s Ostojom Kristićem, a njegov otac i djed, koji su u Sarajevskom polju kao zaimi*) posjedovali veliki ziamet u Hrasnici, te se prozvaše po njemu imenom Hrasnica. Njegova mati, ostavši rano udovicom, bila je vrijedna i razumna majka, koja je svoja tri sina sama odvela u netom osnovanu gimnaziju, da ih upiše u doba, kad su muslimani zazirali od evropske civilizacije i svoju, za gimnaziju doraslu, djecu krili pred bašmuktarima, da ih ne upišu u gimnaziju, kao što su njihovi pradjedovi u davno doba krili djecu pred t e l o s n i k o m,**) da ih ne odvuče u Carigrad kao a d ž e m i o g l a n e. Svi tri Hrasnice svršiše ško-

---

*) zaim je spahija s prihodom od više nego 20.000 akči, a ziamet je područje, na kome pobire taj prihod; zaimi su po časti viši od spahija.

**) telos je dužnost davati telosnicima dječake, da ih vode u Carigrad kao adžemi oglane (dosl. strane dječake), gdje će biti janjičarski podmladak.

le i pravni fakultet te zaslugom svoje majke osiguraše sebi lijepu budućnost i svojim primjerom povedoše i drugu muslimansku djecu, da se posvete nauci. Prijateljstvo između naše i Halidbegove kuće još je poraslo, kad se on oženio s Nazi fehanumom te se prenijelo i na našu djecu i ostalo nepomućeno do danas.

Preko Halid-bega sprijateljili smo se i s Esad-efendijom Kulovićem, koji je već u ono doba bio istaknuta politička ličnost i vođa sarajevskih i bosanskih muslimana, koji su se osjećali Hrvatima ili bar s njima simpatizirali. Isprva je, koliko je to onda bilo moguće, vodio opoziciju protiv muslimana vladinovaca i predvodio razne protestne deputacije, počevši od one, koja je prosvjedovala protiv toga, da se velika muslimanska groblja kraj musale*) prekopaju i pretvore u gradski park, i onih, koje su poglavaru izražavali svoje ogorčenje radi prekrštavanja nekih muslimanka, zahtijevajući, da se tome stane na put, što je i urodilo naredbom, kojom se takve konverzije otešćavaju. On je kod toga postigao lijep uspjeh te su ga muslimani, mimo svojih službenih predstavnika u općinskoj upravi, smatrali svojim prvakom i vođom. Konačno, kad je Mehmed-beg Kapetanović morao radi bolesti položiti čast načelnika, izabran je Kulović gradskim načelnikom i ostao u toj časti sve do svoje smrti.

Kulović je bio jedan od najnaobrazovanijih muslimana onog doba: znao je turski, perzijski i francuski, imao je skroz moderna životna načela, a elegantna mu pojava i savršene društvene manire osvajale su svakoga. On i Halid-beg su godinama u određeni dan u tjednu dolazili u moju kuću. Tu se raspravljalo o svim dnevnim i političkim pitanjima, te je

*) musala se zove posebni trg, gdje bi se sastali hadžije i prije polaska na Ćabu pomolili Bogu.

tu pokrenuta i mnoga akcija, koja je išla u korist muslimana i njihova zbliženja s Hrvatima. Kulović je često poslušao i moj savjet, osobito otkad je pod Pitnerovim pokroviteljstvom došao Šerif Arnautović u Sarajevo i tu među muslimanima započeo svoju reakcionarnu srbofilsku agitaciju i u »Musavatu« nemilice, često prostački napadao Esad-efendiju, koji mu je bio nepremostivom zaprekom za njegove političke ambicije. Za njega kao i za Halid-bega, makar on i nije bio onako borbena narav kao Kulović, mogu reći, da su bili uvijek dosljedni, te da nesreća nije htjela, da ovaj potkraj svjetskog rata naglo umre, ne bi u Bosni krenule prilike, koliko su o njima odlučivali muslimani, putem, kojim su pošle. Preko Kulovića upoznao sam se i s najistaknutijim muslimanskim prvakom Adem-agom Mešićem, koji je nažalost samo prigodice dolazio u Sarajevo, čovjekom katonskih načela, komu je Starčevićeva nauka bila kao drugi k u r a n i koji ni u najtežim prilikama, ni pod najjačim pritiskom nije zatajio svoje hrvatstvo, te vedra i ponosna čela dočekao čas hrvatskog uskrsnuća.

F R A G R G O

Jedan od prvih ljudi, s kojima sam se upoznao u Sarajevu, i čija mi je uspomena najmilija, jest fra Grgo Martić, koji je u doba mog dolaska bio župnik u Sarajevu. On je bio malen, prijazan gospodin, uvijek veselo raspoložen i živih očiju, duhovit u govoru kao i u pisanju. On me je, ma da sam bio još vrlo mlad, zavolio te je znao dolaziti često u moju kuću, kao i ja u njegovu, a ova se tada nalazila blizu katoličke kapele, gdje je danas franjevački samostan i crkva sv. Ante. Razgovarali smo često, on o svojim književnim, ja o svojim znanstvenim radovima, koje je on pratio s velikim zanimanjem, te me kao mlada čovjeka bodrio i hvalio. Još smo se jače približili jedan drugom, kad je Milena Mrazović, vlasnica lista »Bosnische Post«, mojim posredovanjem pristala, da mu štampa njegove Osvetnike i Posvetnike; ta je knjiga doista i doštampana, premda je fra Grgo u to doba bio kao umirovljenik premješten u svoj samostan u Kreševu. Odonud mi je kojiput slao poruke u stvari štampanja knjige, a koji put sam ga, kad bi me put nanio u blizinu Kreševa, pohodio, nalazeći ga uza svu njegovu veliku starost krepka, vedra, raspoložena i poštivana od svakoga, tko je u Bosni hrvatski osjećao. U njemu su svi gledali našeg Homera, kojega je on toliko volio, da je njegovu Ilijadu prepjevao u desetercima. U samostanu mu je život bio ugodniji nego drugim umirovljenim fratrima, jer je za svoje za-

sluge, stečene za Bosnu u tursko doba, dobivao od bosanske vlade počasnu mirovinu, te je mogao koji put sebi ponečim i ugoditi, što bi mu inače bilo uskraćeno. Gotovo do pred smrt bio mu je lov najmilijom zabavom, i to visoki lov, jer je volio poći u najviše vrhove Zec planine i tu loviti. Kao dokaz svoje lovačke vještine poslao mi je jednom tetrijeba, što ga je sam ubio, a što to znači, zna se po tomu, da se tetrijeb može naći samo u najvišim vrhovima, u najgušćoj šumi, i to potkraj zime, a ubiti se može samo u cik zore, kad se počinje glasiti. Sve je to znao fra Grgo podnijeti sa svojih sedamdeset i više godina.

Obikao cijeli život raditi u narodu i za narod, snašao se fra Grgo i u samostanskoj samoći kreševskoga samostana, gdje se zabavljao obrađivanjem svog vrta, ili bi za promjenu uzjahao konja, i s puškom na ramenu pošao u lov. Jednoličnost samostanskog života prekidao bi mu po koji prijatelj posjetnik, koga bi on gostoljubljivo dočekao te bi uz svoj čibuk i crnu kavu razgovarao o prošlim danima, pripovijedao doživljaje i anegdote o istaknutijim ljudima. Živo i duhovito, da ga je bilo milina slušati, govorio je o svemu: o svom djetinjstvu, sprovedenom u maloj kamenjari u Posušju, o đakovanju i naukama u Italiji, o svom fratarskom, katehetskom i župničkom radu, o ilirstvu i hrvatstvu, o stradanjima bosanskih katolika u doba ustanka, o svom odnošaju prema turskim vlastima, o progonima, koji su ga silili, da se krije po seoskim zabitima, o brzojavima i memorandima, što ih je potajno slao berlinskom kongresu, pa konačno o okupaciji Bosne i trzavicama prije i poslije nje — jednom riječi, o svemu, što je i najmanje bilo usko povezano sa životom i sudbinom bosanskoga naroda. Nikada ne bi on sustao pripovijedajući, te je svatko, tko ga je slušao, osjetio, kako bi

trebalo sve to štampati. I kad se nađe okretni stenograf, da sve to zapiše, a fra Grgo privoli, da mu kazuje, nasta zadnje fra Grgino djelo — »Zapamćenja«.

Kad se radilo o tomu, da se serija »Austro-ugarska monarhija u riječi i slici«, koju je zasnovao pokojni carević Rudolf, završi sa sveskom »Bosna i Hercegovina«, te su se u Sarajevu sastali književnici i slikari, koji će tu surađivati, izražena je spontano namisao, da u tu knjigu uđe i portret fra Grge kao jednog od najzaslužnijih sinova Bosne. I Ivan Tišov, koji je imao osobiti dar za portrete, pristane, da pođe u Kreševo i ondje slika fra Grgu. Zatekao ga je u refektoriju u krugu fratara, koji su baš slavili njegov imendan. Fra Grga bio je vrlo raspoložen, te je poslije objeda sjeo pred slikara, koji se s osobitom ljubavi dao na posao i za dva sata svršio sliku. To je, vele, kao portret, Tišovljevo najbolje djelo. Lice, ožareno zadovoljstvom i oživljeno karakterističnim dobroćudnim sjajem očiju, tako je bilo frapantno, da fra Grgo nije mogao vjerovati, da je to izvela ljudska ruka, te je mislio da je sjaj očiju postignut podloženim blistavim staklom.

Nažalost ta slika nije donesena u spomenutoj knjizi, i to s razloga, što u cijeloj seriji dotadašnjih svezaka nije štampan portret ni jedne živuće ličnosti, pa glavni odbor u Beču nije ni s fra Grgom mogao učiniti izuzetak. Tu mi je sliku Tišov darovao na poklon, i ona me dugo sjećala na starog prijatelja fra Grgu.

Napokon je i fra Grgu, koji je cijeli život bio čil i zdrav, počela svladavati starost, te je počeo pobolijevati, dok se nije posve razbolio i u Kreševu konačno svršio. Još se za života pobrinuo za svoj pokop: nabavio je i mramorni spomenik i pohranio ga u samostanskom podrumu, a kad je osjetio, da mu se bliži smrt, poručio je nadcestaru Speletiću u Kise-

ljaku, da mu dođe. Zamoli ga, neka se pobrine, da se spomenik prenese iz podruma na groblje i postavi na njegovu grobu. Speletić, koji je fra Grgu vanredno poštivao i za života bio mu uvijek uslužan, preuzme tu dužnost, i kad je fra Grgo sklopio za uvijek oči, bilo mu je prvo, da što bolje izvrši svoje obećanje. Međutim je naišao na neočekivane smetnje. Neki su fratri mislili, da fra Grgi, kao skromnom redovniku, ne dolikuje mramorni spomenik, nego hrastov križ kao i svakom drugom redovniku sv. Frane; no kad je Speletić odlučno uzeo stvar u ruke, te se složio i odbor za podizanje tog spomenika, uspio je konačno izvršiti fra Grgin amanet i spomenik bude postavljen na svome mjestu, i uz golemo sudjelovanje naroda i predstavnika iz čitave Bosne svečano otkriven.

Fra Grgo, nesumnjivo jedan od najzaslužnijih Hrvata Bosne, bio je glavni predstavnik stare, predokupacione generacije bosanskih franjevaca, kojoj su pripadali od mojih poznanika: fra Paško Buconjić, fra Augustin Zubac, fra Andrija Buzak, fra Andrija Šaravanja, fra Jerko Vladić, fra Mijo Batinić, fra Pavo Semunović, fra Ivo Knežević i dr., sve ljudi, koji su u narodu uživali veliki ugled i poštovanje, a narod ih od milja zvao u j a c i m a, ljudi, koji su nikli iz naroda, živjeli i radili za narod te ga u najtežim časovima bodrili i sokolili i u njemu podržavali kršćansku i narodnu svijest i uzdanje u bolja vremena. To su bili uzor-svećenici, nesamo pred oltarom, nego i u narodu, u kojemu su podržavali vjerske osjećaje tako, da u Evropi nije bilo naroda, u koga bi religioznost bila tako duboko srcu prirasla, kao u bosanskih katolika; ali uza sve to nisu to bili, što no se kaže, b i g o t i, nego svjetski ljudi, koji su znali u potrebi uzjahati konja, pripasati sablju, zadjeti za pas kuburu, da kao delije sa svojim narodom pogledaju svakoj opasnosti u oči. Redov-

ničkoj stezi podvrgavali su se bez otpora u zidinama svoga samostana, vršeći savjesno svoje svećeničke dužnosti; ali čim bi prešli samostanski prag, bili su to svjetovni ljudi, vršeći jednako predano svoje zvanje kao vođe i savjetnici naroda. Nažalost je ta stara fratarska generacija bila tada već na umoru. Jedan za drugim legao je u hladni grob, a nastale su prilike, koje nisu dale, da se njihove tradicije u istom duhu pomlade u mlađem naraštaju.

Ne znam, koji je od glavnijih starješina reda sv. Frane zazirao od toga, što bosanski franjevci mjesto kukuljice nose fesove, i mjesto bosonogi u sandalama, hodaju u čizmama, što vole uzjahati konja, nego pješačiti, što se ne drže redovničkog siromaštva te imadu po koju ušteđenu paru u džepu, da bude pri ruci u crne dane. Sve je to nekomu smetalo kao neka zloporaba te se tražilo, da se fratri podvrgnu strožoj disciplini, da odijeljeni od profanog naroda vrše samo svoje redovničke dužnosti i da se u svemu drže strogih pravila svoga reda.

Kako se duboko kosnula ta reforma stare fratarske generacije, neka pokaže ovaj slučaj: dok sam u Gorici kod Posušja bio zabavljen prehistoričkim iskopinama, živio sam vrlo oskudno, jer nadaleko nije bilo gostionice, gdje bi se mogao pristojno hraniti. Tamošnji župnik fra Paško ......, koji me je neznana toliko cijenio, da je ugledavši me u crkvi, poslije propovijedi izmolio s narodom očenaš s namjerom, da moj rad kod njih bude uspješan, pozvao me, da mu budem gostom kod objeda i večere, i da se za svog boravka zadovoljim njegovim skromnim stolom. Tu prijaznu ponudu primio sam zahvalno te smo poslije objeda i večere znali razgovarati o svemu i svačemu. Čini se, da sam se prijaznome starom fratru vrlo svidio, i jednog mi dana, pred moj polazak u Sarajevo, stavi neobičnu ponudu: jadao se, kako nova

naredba njihovih starješina pogađa teško stare fratre pa i njega, koji su obikli slobodi i tijesnoj suradnji i suosjećanju s narodom, a to će nova disciplina otešćati, ako ne onemogućiti. Osobito ih teško pogađa naredba, koja im nalaže, da se odreknu imovine i predadu je u ruke gvardijanu, ili, ako je nemaju, da pod zakletvom podpišu izjavu, da nemaju osobne imovine. Mnogi su od njegove braće štedjeli cijeli život, da im se u stare dane, kad pođu u mirovinu, nađe koja para za manje potrebe ili za bolje odijevne predmete, a toga će se morati sada odreći i biti predani na milost gvardijanu. On sam je u četrdeset godina službovanja prištedio 20.000 kruna, a nema nikoga od roda, komu bi to ostavio kao dar, nego bi morao predati gvardijanu, a ovaj će mu, ako bude potrebe, nabaviti nove cipele, svući svoje stare i njemu dati, a sebi kupiti nove.

Da tomu doskoči, a da ipak savjesno potpiše onu izjavu o svojoj neimaštini, želio bi svoju ušteđevinu predati meni na amanet: ako mu ustreba koja svota, da mu je dadem, a ako bi umro, da je upotrijebim, kako najbolje znam, u narodne svrhe.

Odgovorio sam mu moleći ga, da mjesto mene nađe nekoga, koga bolje i dulje pozna i u koga se može pouzdati, a ja da nisam vješt upravljati ni svojim, a kamo li tuđim imetkom, te ne bih želio, da se netko nađe, tko bi rekao, da nije bilo dvadeset, nego četrdeset hiljada kruna. Uostalom tu se radi o zamršenom pravnom pitanju, te bi bilo dobro, da upita prije svega kojega dobrog pravnika za savjet.

Što je fra Paško konačno odredio glede svoje imovine, nije mi poznato, jer nije prošlo mnogo vremena, kad sam čuo, da je umro.

O L O V O

Već prve godine mog boravka u Bosni desila mi se prilika, da pokušam sreću kod iskapanja starog spomenika. Iz Olova je naime javljeno vladi, da su kopajući naišli na temelje starog olovskog samostana, te ja dobijem nalog, da to razvidim i da o svojim opažanjima pošaljem izvještaj. Kako od Sarajeva do Olova nije bilo kolnog puta, uzjahao sam jednoga ljetnog dana u cik zore konja i sa svojim pratiocem krenuo preko hana Hreše prema Olovu, koje je bilo 40 km udaljeno od Sarajeva. Bilo je to prvi put u mom životu, što sam sjeo na sedlo, a što za nevješta znači prosjedjeti bez odmora osam sati na sedlu, jahati krševitim putovima i prevaliti toliku udaljenost, lako će svatko prosuditi.

Kad sam pod večer stigao u Olovo, ondje su me, polumrtva od napora, više skinuli dobri ljudi, nego da bih sâm sišao s konja. Onako umoran prespavam tu noć, a sutradan krenem odmoren na Crkvište, kamo me je pratio časni fratar, fra Pave Semunović, župnik u Vijaci, koji je u grohotu i kršu naišao na zidine starog samostana i nešto ih otkopao. S njim i s nekoliko ljudi odkopasmo temelje bar toliko, da se moglo točno ustanoviti, da se tu radi doista o crkvi i o samostanu, koji je bio uz nju. Kad sam to svršio, razgledajući ruševine Olovskoga grada i bližnju okolinu naišao sam i na krasan obelisk u šumi u Donjim Bakićima s prvim heraldičkim grbom, na koji sam u Bosni naišao.

Vrativši se u Sarajevo napisao sam izvještaj o Olovu i historijat toga rudarskoga grada i katoličkog prošteništa, upotrijebivši vrela, koja su mi onaj čas bila pri ruci. Taj je izvještaj poslan u Beč, i Kállayu se tako svidio, te je naložio, da se štampa u feljtonu tadašnjega njemačkog lista »Bosnische Post«. To je u Bosni bio i moj prvi književni rad, a u vezi s njim moram spomenuti zgodu, koja se kasnije desila, kad se radilo oko izdanja prve sveske njemačkoga glasila, što ga je Kállay osnovao pod imenom »Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina«.

Jednoga me naime dana zamoli dobar prijatelj, da dođem k njemu radi važne stvari. Našao sam ga svega zaprepaštena, a saznao sam ovo: moj »dobri prijatelj« preveo je naime moju radnju o Olovu na hrvatski jezik, dodao joj još narodnu pjesmu o Anici djevojci i olovskoj crkvi i štampao to pod svojim imenom u Glasniku zemaljskog muzeja, a tada je njemački prijevod poslao i u Beč, da se štampa u »Wissenschaftliche Mitteilungen«. Pojedine prinose tog časopisa čitao je, kako se čini, Kállay pomno, jer je iz Beča stiglo na vladu hitno brzojavno pitanje: tko je zapravo pisac članka o Olovu, ja, koji sam davno prije poslao izvještaj o tomu, štampan u »Bosnische Postu«, ili onaj moj dobri prijatelj, koji je pod svojim imenom ponudio istu radnju za »Wissenschaftliche Mitteilungen«? I ovaj, sada očajan, zamoli me, da mu savjetujem, što da učini, da ne dođe do skandala. Da pomognem čovjeku, savjetovao sam mu, neka javi, da smo onaj članak zajednički obradili, ali da je u Glasniku zabunom ispalo moje ime kao suautora.

I tako je to bila prva i jedina radnja, štampana uz moje ime i s drugim kao suradnikovim, a za ovoga je to bila dobra pouka o tome, kako je nezgodno »kititi se tuđim perjem«.

Spomenuti obelisk, koji sam na putu u Olovo našao u gustom spletu granja omorove šumice kod Donjih Bakića, ide među najistaknutije sredovječne spomenike Bosne, a doimlje se živo svakoga svojom sredovječnom masivnošću. Visok je 3.0 m, širok 0.80 m, a na zašiljenom vrhu okrunjen velikom kamenom jabukom. Rubovi su zarubljeni debelom sukanom uzicom, a plohe sličnom razdijeljene u po tri polja: gornje i donje ima po dva para izbočenih S-spirala i cvjetove među njima, srednje prikazuje grb sa štitom, a nad njim heraldička slika, koja ima prikazati zmaja. Taj spomenik sa svojom zanimljivom ornamentikom i heraldikom, pa stećci, na koje sam nailazio nedaleko i čitavim putem od Sarajeva do Olova, svratili su moju pozornost i na tu za Bosnu toliko značajnu vrst spomenika patarena, te sam ih idućih godina na svojim putovanjima proučavao, gdje bi ih god našao. U njima sam otkrio dotle nepoznato vrelo za upoznavanje kulturnih pojava sredovječne Bosne. Zanimao me je njihov oblik, njihov dekorativ i figuralna ornamentika kao plod čisto narodnog i priprostog načina umjetničkog izražavanja te njihovi natpisi, od kojih su mnogi mimo epigrafskog interesa i historički važni dokumenti, a ukrašeni su primitivnim figuralnim skulpturama, koje prikazuju prizore iz života. Imadu i etnografsku vrijednost kao odraz narodnog života iz davne dobe.

Da se dobije neki opći pregled o rasprostranjenosti tih spomenika, naložila je vlada kotarskim uredima, da po podatcima svojih organa vanjske službe, žandara, cestara i šumara, načine popis tih spomenika svoga područja; na temelju tih podataka dobiven je neki pregled, koji je potvrdio pretpostavku, da su ti spomenici doista patarenski, jer se u većem broju nalaze samo u onim kotarima, gdje je u srednjem vijeku patarenstvo uhvatilo jačeg korijena, a to je u

području istočne Bosne s Birčem i gornje Hercegovine, gdje se nabrojalo na tisuće stećaka, poredanih u pustim gorskim krajevima u čitave nekropole, koje sa svojima, u krov svedenim, sarkofazima sličnim stećcima, iz daljine davahu dojam opustjelih sela i gradića, a svojom osamljenošću odgovarahu posve patarenskom naziranju o ništavosti svijeta. Ti su spomenici i vremenski povezani s patarenstvom, jer u doba, kad su ti sektaši prešli na islam, zamjenjuju na njihovim grobljima stećke nišani, a u katoličkim krajevima križevi. Po tom se popisu saznalo, da neki, iako mali postotak stećaka, ima bosančicom pisane natpise, a kako je ono malo u doba mog dolaska poznatih natpisa po pismu, jeziku i sadržaju bilo vrlo zanimljivo, dao sam se prvih godina mog boravka u Bosni na posao, da ih na svojim čestim putovanjima kroz sve krajeve Bosne potražim, da ih precrtam, prepišem, proučim i objelodanim. Kako su ti natpisi često zapremali velike plohe, te je dotadašnji način pravljenja otisaka bio nepodesan, složio sam novi način, koji se sastoji u tomu, da se kao u stereotipiji upotrebljava nekoliko ljepilom povezanih slojeva bugačice, u koje se ukucavao natpis, te se na taj način dobivala matrica, tvrđa i manje osjetljiva, a podesnija za prenos, te je mogla služiti i za odljevak u sadri. Tako je bilo moguće, da se u muzeju pribere i zbirka sadrenih otisaka tih natpisa.

Na tim stećcima našao sam imena bosanskih banova: Stjepana i Tvrtka; kraljeva Tvrtka, Dabiše, Grube i Ostoje, ugarsko-hrvatskoga kralja Loiša (Ljudevita); vojvode Mastna Bubanića i sinova mu Radoslava i Miroslava, Sandalja, Radivoja Oprašića, Miotoša s Lužina, Stjepana i Petra Miloradovića, Radiča Sankovića; knezova: Pavla Radinovića, Širinća, Radivoja Vlatkovića, Vlatka Vlađevića, Pokrajca Oliverovića; velikog kneza Radoje; župana Juroja, a

na stećku u Veličanima čitavu rodbinu župana Nenca Čihorića i žene mu Radače, a ta je kći župana Miltjena Dražijevića, nevjesta župana Vratka i sestra kaznaca Sanka. Čak nam se na jednom stećku sačuvalo i ime bogumilskog gosta Mišljena.

Zanimljivi su i natpisi na dva dosada poznata ksenotafa: u Petrovu polju Mahmuta Brankovića, koji pogibe na despotovu boju, drugi vojvode Radivoja Oprašića u Oprašićima, koji leže »na tuđoj zemlji«, a obojici je »biljeg« postavljen na njihovoj baštini.

Od neprocjenjive je povjesne vrijednosti natpis na obelisku iz Donje Zgošće, koji obilježava groblje djeda Kralja Tvrtka, bana Stjepana Prijezde, osnivača dinastije Kotromanića i braće mu Bogdana i Dragiše, te knezova Bakule, Stanka i Tvrtka.

Klesari, koji su isklesali te velike monolite, zovu se u natpisima k o v a č i m a, a neki su od njih zabilježili svoje ime na svojim radovima. Među njima se ističe kovač Grubač, koji je sredinom 15. vijeka radio u donjoj Hercegovini, u Opličićima, Hrasnom, Boljunima i Lastvi, a grob mu je vjerojatno u Popovu pod stećkom, što ga je izradio neki Obrad. On je volio prikazivati zmajeve, lavove i ljudske likove, a slične motive obrađivao je i kovač Semorad u Boljunima. Od drugih kovača spominju se Ratko Brativojević i Bolašin Bogačić na Radimnji kod Stolca, Ivko Obadović u St. Slanom, Miogost u Vlahovićima, Prerad Vojnović kod Hana Čoršulića, Veseoko Kukulamović i mnogi drugi.

Uz kovače se spominju kojiput i d i j a c i, kao Vukadin i Dragoje, koji bi kovačima, ako su nepismeni, izradili tekst ili ga isklesali.

Uz epigrafiju predstavljaju skulpture posebno, još najmanje obrađeno poglavlje u proučavanju patarenskh stećaka, jer nam te tehnički primitivne narodne umotvorine prikazuju osim dekorativnih i heraldičkih motiva razne prizore iz sredovječnog života bosanske vlastele: lovačke prizore, hajke, sokolarenje, turnire, mejdane, narodno kolo i druge motive svagdašnjeg života, a sve su to zanimljivi prilozi za proučavanje sredovječnog bosanskog folklora i etnografije.

IZGUBLJENE STARINE

Bosanskim starinama i njihovu očuvanju nije se prije okupacije obraćala nikakva pažnja, a nije bolje bilo ni prvih godina iza okupacije. Što bi se u zgodama nalazilo vrijedno već prije, to se preko Dalmacije prodavalo u inozemstvo, a u prvim godinama okupacije slali su se nalazi veće vrijednosti u dvorski muzej u Beč, a nešto i u Zagreb. Tako je glasoviti nalaz brončane dobe iz Krehina gradca došao dijelom u Beč, dijelom u Zagreb, dok su iskopine sa Crkvine na Glasincu, s osobito vrijednim votivnim kolima u obliku ptice, poslane u Beč. Mnogo toga su raznijeli i privatnici kao uspomenu na Bosnu, te je i tim načinom mnogo izgubljeno. Ali je bilo sabirača, koji su iz Bosne izvozili znamenite zbirke. Tako me je jednom prilikom upozorio kanonik Jagatić, da je još prije okupacije biskup Strossmayer poslao u Bosnu povjerljive fratre, da obiđu samostane, pa ako tamo nađu vrijednih starina, neka gvardijane sklonu, da mu to predadu na čuvanje, jer postoji mogućnost, da bi to, dok je Bosna pod turskim jarmom, moglo propasti, kako je već mnogo toga propalo; on će to čuvati kao amanet, a čim se Bosna oslobodi turskog gospodstva, vratit će prijašnjim vlasnicima. Da je biskup u svojoj zbirci u galeriji doista imao nekoliko bosanskih starina, paramenata i oružja, vidio sam uređujući galeriju, a osobito mi je ostala u pameti slika kralja Tome, komu se ukaza Isus, pokazujući mu svoje rane, što je po predaji ponukalo kralja,

da prijeđe na katolicizam. Na leđima je te slike bio prilijepljen list pergamene, a na njemu rodoslovlje bosanskih kraljeva, naslikano rukom onog istog Petra Istije Ohmučevića, za koga sam utvrdio, da je autor fojničkog grbovnika.

Pošto se tu radilo o važnim povijesnim i umjetničkim spomenicima Bosne, nastojao sam najprije utvrditi, da li su Jagatićevi podatci vjerodostojni, i ustanoviti, da li po njegovu sjećanju postoji negdje u franjevačkoj pismohrani izvorna potvrda, sastavljena prigodom predaje rečenih spomenika. Još točnije sam podatke dobio od tadašnjega gvardijana i župnika u Jajcu fra Ive Kneževića, kojega sam cijenio kao poznatoga bosanskog povjesničara. Njegovi su podatci bili toliko važniji, što je Strossmayer njega glavom poslao u Bosnu, da mu dobavi te slike i starine. Sve to mi je rekao ne samo usmeno nego i u opširnom pismu, u kojem potanko opisuje razgovor, što ga je imao s biskupom u Đakovu o toj stvari, te me na kraju poziva, da nastojim, kako bi se ti predmeti vratili na svoje mjesto. Kako je i provincijal pristao, da se zauzmem za to, napisao sam Strossmayeru pismo i zamolio ga, da one slike i umjetnine vrati na staro mjesto, jer im sada ne prijeti sa strane Turaka nikakva opasnost.

Morao sam čekati na odgovor, dok ga ne dobih od biskupova tajnika mons. Cepelića, koji mi u biskupovo ime javlja, da je ovaj predao sve te stvari zajedno sa svojom galerijom slika jugoslavenskoj akademiji, i neka se za to obratim njoj. Pisao sam dakle predsjedniku dru Fr. Račkom, koji mi, ne obazirući se nimalo na nepovoljno svijetlo, koje bi u slučaju, da odbije, palo na njegova pokrovitelja, odgovori: da je akademija te stvari dobila od biskupa bez ikakva ograničenja, da ih smatra svojom svojinom i da nema govora, da bi to akademija vraćala.

I tako sam se našao pred alternativom, da spor predam javnosti, radi čega bi biskupova osoba došla u neugodno svijetlo, ili da čitavu stvar u interesu njegova ugleda prešutim. Odlučio sam se na potonje. Tek oko četrdeset godina poslije dospjelo mi je ono pismo fra Kneževića opet u ruke i ja sam ga kao kulturno-povijesni dokumenat priopćio u »Narodnoj Starini«, a čudnim je slučajem i Šišić u Strossmayerovoj korespodenciji priopćio jedno pismo, koje se odnosi na istu stvar, prema kojemu se čini, da je mislio, da me je na onu akciju potakao Kršnjavi, i nas obadva zove »nevaljalcima«. Mene to naravki nije ozlovoljilo, s tim manje, što me je stavio u isti red s Kršnjavijem, čije će se ime još dugo spominjati u povijesti hrvatskoga kulturnog preporoda, ali pitanje povratka tih starina i umjetnina još je i danas otvoreno, pa držim, da su nadošli i vrijeme i ljudi, koji će poraditi oko toga, da se ono konačno riješi i da se franjevcima vrati njihova starina, a s imena jednog mecene da se skine sjena, koja ga zamagljuje.

PRVI SUKOB

Moj odnošaj prema vladi bio je u početku najpovoljniji, jer je barun Nikolić bio i civilni doglavnik i predsjednik muzejskog društva. Osim toga sam mu po Kállayevu nalogu prigodice javljao potrebe muzeja, a on bi ih redovito odobrio. To je trajalo sve dotle, dok se barun Nikolić, koji je u Sarajevu živio životom velikog gospodina i trošio od svog imetka velike svote, nije povukao sa svog mjesta, a naslijedio ga administrativni ravnatelj barun Kutschera. On je na muzej gledao, što no riječ, s visoka, omalovažavao ga kao suvišni luksus, ali kako je Kállay pratio muzejski rad sa sve većim zanimanjem, prilagodio bi se tomu, iako bi u šali govorio, da za sav taj rad ne daje ništa, dok mu ne iskopam lopatama hrpe zlatnika. Taj negativni stav nagoviještao mi je neugodne doživljaje i nije potrajalo dugo, te je i došlo do loma.

Potkraj prve godine predložio sam vladi proračun za iduću godinu, uvrstivši u nj potrebne stavke za iskapanja, povećavanje muzejskih zbirka, za nabavu knjiga za znanstvena putovanja po Bosni i proučavanje spomenika. Nakon kratkog vremena stiglo je ministarsko riješenje, kojim se predloženi proračun odobrava, a uz to dosta oštra primjedba, kako se ministar čudi, da sam ja u nacrt stavio samo one stavke, koje se odnose na osobne, kancelarijske i tehničke izdatke a ne i one, koje bi muzeju osigurale znanstveni rad i napre-

dak, kao za iskopine, proučavanje starina i za nabavu muzejskih predmeta, te se poziva vlada, neka mi naloži, da naknadno predložim novu osnovu proračuna, u kojoj će se sve to uzeti u obzir. Kako se tu tražilo nešto, što sam već predložio, bilo je očito, da je netko kod vlade iz neraspoloženja prema muzeju, brisao spomenute stavke iz mog prijedloga.

Uvrijeđen takvim postupkom, odmah sam Hörmannu, koji mi je to kao vladin referent saopćio i zatražio ponovni prijedlog, izjavio, da je sve, što ministar želi, sadržano u mom prijedlogu, a ako je netko imao interesa, da ga osakati, ne pada krivnja na mene. Vlada neka jednostavno predloži moj originalni nacrt i neokrnjen, jer ga ja ne kanim po drugi put predlagati. Hörmann me je nagovorio, da ne budem tvrdoglav, da je po srijedi nesporazum ili zabuna, ali sam ja ponovno uskratio predložiti novi nacrt.

Čim sam se vratio u svoj ured, dao sam prepisati ominozni nacrt i priložio ga pismu, upućenom ministru, u komu sam gornje razložio i podcrtao, da za njegovu osobnu informaciju prilažem prijepis moga prvotnog prijedloga.

Već sam gotovo bio i zaboravio na taj intermezzo, kad li mi nakon desetak dana poruče, da sutra u 10 sati pr. p. pohodim administrativnog ravnatelja Sauerwalda. Ovaj me primio prilično zabrinut, te reče, da me mora predvesti doglavniku a d a u d i e n d u m v e r b u m. On da se vratio iz Beča, srdit na mene, jer se desilo, da je ministar dobio moje pismo baš u času, kad je Kutschera bio kod njega i tražio od njega razjašnjenje, zašto mu se predlažu okrnjeni prijedlozi pojedinih predmeta. Sauerwald mi je savjetovao, da šuteći saslušam doglavnikovu bukvicu, da se ne protivim i bura, koja će se na mene oboriti, sleći će se i proći bez težih posljedica.

Razumio sam dobru namjeru gospodina i saslušao, ne trenuvši okom, filipiku Kutscherinu, čiji je glavni tenor bio, da on kao civilni doglavnik ne može trpjeti, da koji činovnik privatnim pismom kritizira pred ministrom rad vlade i njene postupke, i da se ubuduće okanim slati ministru pisma, jer kao razuman čovjek moram shvatiti, da tim načinom trpi činovnička disciplina. Grmljavina, koja se orila nada mnom, sve je više jenjala, i kad je prestala, upita me, jesam li razumio i imam li što odgovoriti.

Rekao sam, da se ne osjećam krivim, a pisao sam ministru po njegovu vlastitu nalogu, te sam spreman, ako on to odobri, odustati od daljnjeg pisanja i svoje želje slati preko vlade u nadi, da ću tu naići na razumijevanje za muzejske potrebe.

Kutschera je to primio na znanje, udario u blaže žice, čak i govorio, da sam, iako mlad, talentiran i valjan u svojoj struci; da kod njega ne ću naići na poteškoće i t. d., te se rastadosmo izmireni. I doklegod je on bio na čelu vlade, nailazio je muzej uvijek na potporu i razumijevanje.

Epilog je tome bio, da je za par dana muzeju dostavljen od ministarstva odobreni proračun u onoj formi, u kojoj sam ga ja predložio, i odonda nisam imao nikada ni najmanje neprilike u svom uredovanju.

PRVE ISKOPINE

Etnografskog i umjetno-obrtnog materijala bilo je na pretek i u čaršiji i po selima, te se već prve godine nakupilo toga u muzeju mnogo. Sporije su se sabirale starine, otkrite slučajno i nabavljane od pojedinaca. Novac za te nabavke namaknut je od prilično obilnih prihoda muzejskog društva. Što se u Bosni prije našlo arheološki vrijedno, dospjelo je prije u muzeje u Beču i Zagrebu, kao bogati brončani poklad iz Krehina Gradca i drugi, obreten 1880. g. prigodom gradnje ceste Podromanija—Višegrad kod Crkvine usred »ravnog« Glasinca, u komu se, osim mnogo brončana nakita, isticala brončana votivna kola u obliku ptice i lijepi brončani vrč grčkog oblika, danas u Beču.

Otkada sam doznao za taj potonji nalaz, bio mi je Glasinac uvijek na umu kao obećana zemlja, gdje bosansku arheologiju čeka veliko polje rada, ali prije nego sam mogao onamo, desila mi se bliža prilika, da okušam sreću oko iskapanja prehistoričkih starina.

Jednog dana dođe mi visok, mršav musliman, orlova nosa i živahna oka, te se predstavi kao Mehaga Pliska i pokaza mi brončani prsten i fibulu tipa, kakav sam poslije vrlo često nalazio na Glasincu. On mi ispripovjedi, da je u oči Ivanjdana gledao, kako pod stijenama Zlatišta na zapadnom rubu Sarajeva izbija iz zemlje plamen od blaga, tamo zakopana. To znači, da tamo leži zlato, ali pošto on nema »til-

sum« (talisman), kojim se ono diže, a ljudi mu rekoše, da sam ja majstor u tom zanatu, zamoli me, da pođem s njim i da vidim, što tu valja raditi.

Rekao sam, da se tu doista može nadati blagu, ali znanstvenom, a ne zlatu i srebru, te pođosmo zajedno na nalazište. Tu sam ustanovio, da je podnožje Zlatišta i njegov vrh sve do Debelog Brda i pod njim podnožje oko vrela Sok-bunara posuto ulomcima prehistoričkih posuda, kremenjem, krhotima kamena oruđa, nagorjelom ilovačom i drugim tragovima velikog prehistoričkog naselja, zaštićenog na vrhu Debelog brda gradinom, koja je opasana bedemom od kamene suhozidine. Dao sam se odmah na iskapanje. Mehaga je nabavio radnike, te ih nadzirao, i tako smo za par dana sabrali lijepu hrpu prehistoričkog materijala, koji je činio prvu jezgru buduće sarajevske prehistoričke zbirke.

Mehaga Pliska, razočaran, što nema zlata, tješio se time, što sam bio zadovoljan nađenom »starudijom«, iako je pritom kimao glavom. Manija traženja i kopanja blaga bila je u ono doba vrlo rasprostranjena. Bosnom su obilazili mnogi kopači blaga, u jagmi za fantomom, a iz Dalmacije je dolazilo ljudi, koji su lakovjernima prodavali »planove«. po kojima se mogu naći mjesta, gdje ima zakopana blaga. Ta je manija zahvatila i Mehagu i koliko god sam se mučio, da mu tu ludost izbijem iz glave, ostao je uporan sljedbenik tog praznovjerja, uvjeren, da će danas — sutra ipak naći blago. Tom je vjerovanju bio odan ne samo neuki narod, nego i po koji inteligentniji čovjek, tako neki inženjer H. J., koji je obilazio Hercegovinom, tražeći s pomoću takvih planova blago. Pri tom je naišao doduše na mnoge vrijedne starine, koje su muzeju dobro došle, ali zlata nije našao ni gram.

Jednoč sam morao s Mehagom u Krupac, u dolinu Željeznice, da vidim njegovo glavno polje rada. Tu je u dnu

strme stijene, koja je ogradila malu obalnu terasu, visoku nekih 10 m, bio ulaz u prostranu pećinu, gdje je Mehaga potrošio velik dio svog imetka, da odstrani iz prednjeg dijela zemlju, koja je zatrpala čitavu pećinu. Pošto nije nigdje bilo ni traga ni znaka bilo kakvom kulturnom nalazu, rekao sam mu, da je šteta njegova truda, i uloženog troška u taj posao.

— Pa tko bi nanosio ovu silnu zemlju u pećinu, ako nema u njoj blaga, koje je trebalo sakriti? — upita Mehaga nepovjerljivo.

— Sama priroda — odvratih; — kiša i oborine splavile su kroz hiljade godina i niz nebrojene škripove, što presijecaju stijene, s brda mulj i sitnu zemlju i tako zatrpale pećinu.

Mehaga, naravski, nije ni ovaj put vjerovao, ali ga nisam razuvjerio i on je do smrti živio u nadi, da će tu ipak naći veliko blago.

Put u Krupac bio bi požalio, da se na povratku ne namjerismo na brdu kod Kotorca na gradinu, koja možda označuje mjesto starog Porfirogenitova grada Katere, gdje sam naišao na slične tragove naselja, kao i na Zlatištu.

Na ovom potonjem nalazištu, osobito na Sok-bunaru pabirčio je iza mene Franjo Fiala, činovnik obližnje tvornice duhana, te je prigodice radio i lopatom i donosio u muzej sve, što bi našao. Bio je svršeni kemičar, bavio se u dokolici botanikom i pabirčenjem prehistoričkih starina na Zlatištu, Debelom Brdu i Sok-bunaru, a kako je u tom poslu bio vješt i pouzdan, dobro mi je došlo njegovo suradništvo, jer sam dobio vremena, da se bavim drugim proučavanjima. Često mi je govorio, da mu se rad u tvornici ne sviđa te bi volio biti namješten kod muzeja, a kad je tomu došla zgodna prilika, nastojao sam, da mu se ispuni želja.

Pošto su mi u prvom, *post tot discrimina rerum*, odobrenom muzejskom proračunu osigurana sredstva za veća iskapanja, upotrijebio sam priliku i u ljeto 1888. g. krenuo na Glasinac, gdje sam se nadao važnijim otkrićima. Zajahao sam zorom na konja te se s Mehagom uputio dolinom Miljacke prema Kozjoj Ćupriji, odavle strmim usponom do Hana Buloga, i tu sam u krševima obronaka Trebevića ugledao podor starog Hodidjeda, što ga je osvojio Barak, sin Ishak-bega, ali mu ga 1444. g. preoteo kralj Toma nakon bitke, o kojoj još danas svjedoče šehitluci na Bulozima.

Prošavši kroz klanac Derventu, razdvojila se kod Ljubogošte cesta u dva kraka, jedan prema Višegradu, a drugi prema Mokrom, gdje se ispriječio veliki gorski masiv Romanije planine, zaodjenut na podnožju gustom crnogoričinom prašumom, koju je nadvisio vijenac bijelih vapnenastih klisura. Kroz tu šumu krenusmo starom turskom *džadom* na prečac preko planine. Romanija je u tursko doba bila leglo hajduka, koji bi iza busije dočekivali putnike i karavane, a pogdjekoji nišan ili križ kraj puta obilježavao je mjesto, gdje je poginuo koji nesretnik kao žrtva ovog »junaštva«. Tu smo izdaleka ugledali pećinu, u kojoj je provodio hajdučki život starina Novak, koga je narodna pjesma od razbojnika preobrazila u narodnog junaka. Još prvih godina iza okupacije dešavalo se u Romaniji po koje razbojstvo, ali su vojska u Podromaniji i oružništvo u Naromaniji zauvijek učinili kraj toj hajdučkoj romantici.

Došavši na vrh ceste otvarao nam se s Naromanije krasan vidik na sve strane: za nama zeleni vijenac planina i gorskih lanaca, koji je sezao daleko do obzorja, a pred nama je puklo široko Glasinačko Polje, zarubljeno u velikom lúku vijencem valovitih brežuljaka i gorskih kosa. Odmorivši i okrijepivši se u Hanu Naromaniji, proslijedismo put prema

Podromaniji, gdje se pod vojarnom cesta razdvaja i lijevim ogrankom vodi prema Vlasenici. Tu, otprilike kilometar od raskršća, ugledasmo crkvicu i grupu kuća sela Sokolca, naš cilj, gdje sam naumio dulje proboraviti. Već sam izdaleka opazio, kako je zeleni sag, što je pokrio sav kraj, na mjestima protkan bijelim mrljama, koje sam izbliže upoznao kao nebrojene gromile, a kolutasti vijenci od kamenja po vrhovima brda i glavica bili su ostanci prehistoričkih gradina. U samom selu nedaleko crkve našao sam takvu dijelom razrovanu gradinu, a do nje nekoliko gromila, koje sam odlučio sutradan raskopati.

U Sokolcu sam upoznao starijeg čovjeka visoka uzrasta, lica izrezana kao iz kamena i živa oka, i ma da mu je bilo sedamdeset godina, čila i okretna, kao da je u najboljim godinama. Zvao se Marinko Zoranović, a kao »pisar« na glasu uživao je u narodu veliki ugled, jer je bolesnicima za pojedine bolesti davao zapise ili koji lijek, što ga je izvadio iz stare rukopisne ljekaruše. Rekoše mi, da je i on bio nekoć hajduk i da ga uhvatiše pri pokušaju, da u Romaniji opljačka tursku poštu, te ga baciše u tamnicu na sarajevskom gradu. Tu ga okupaciona vlast pusti — kao žrtvu turskog zuluma — na slobodu, i Marinko se dade na drugi zanat, na pisanje zapisa. Imao je dobra dorata, koga mi je iznajmljivao za moje ekskurzije, a sam me pješke pratio, a da se nikada nije umorio. Poznavao je sav kraj na dan hoda naokolo, a što je još bolje, poznavali su i njega i lijepo dočekivali, što je i meni dobro došlo. Uvjerio sam se, da je pouzdan i pošten, pa sam mu davao i svoj novac na čuvanje i bio u tom pogledu bez brige.

Bio je kao i ostalo grčkoistočno žiteljstvo Glasinca podrijetlom Crnogorac, i u doba mog dolaska svi su oni no-

sili još crnogorsku nošnju, muškarci karakteristične bijele tozluke*), a žene crvene zobune sa skutima i kalkanfes na glavi.

Međutim je moj rad dobro napredovao. Gromile kod Sokolca na Talinama, Lazama, Podlazama i bližoj okolini bile su razmjerno bogate, i vraćajući se ponio sam u Sarajevo zbirku prehistoričkih starina, kojom bi se dičio svaki veliki muzej. Mehaga Pliska izvježbao se i postao pouzdan nadglednik, a kad moja nazočnost nije bila nužna, upotrijebio sam zgodu, da po čitavoj okolici pretražim nekropole, koje su se u gustim grupama nizale po brdeljcima, oko Ravnog, Glasinca sve do Prače, Krivaje i Drine. Brojenju gromila nije bilo kraja, te sam ih procijenio na 20.000; ali sam se uvjerio, da im je broj znatno veći. Proučavao sam i gradine nekadašnje tvrđave starih Ilira, gospodara Bosne.

Proučavanje spomenutih iskopina u Glasincu otvorilo nam je posve nove vidike prehistorije ilirskih plemena, koja su tu nekoć gospodavala. Gradine, koje su u velikom broju opasavale čitavo područje, odaju ne samo veliku brigu oko utvrđivanja svoje zemlje, nego i razvijeno strateško shvaćanje i iskoriščavanje prirodnih položaja pojedinih gradina, nanizanih u strateške sustave, podesne, da osiguraju sav kraj od nenadane navale bilo s koje strane. Po brežuljcima, koji su zaokružili i nadvisili polje, po svim klancima, što vode s raznih strana na visoravan, dizale su se kolutaste gradine, opasane bedemom od kamena nasipa, a predočimo li ih sebi pojačane drvenim palisadama, karaulama i čardacima, dobit ćemo sliku sličnu onoj, što nam u srednjem vijeku pružahu gradovi feudalne gospode u bosanskoj krajini. Da su tu ži-

*) tozluke su neka vrst gamaša, koje se ovijaju oko cjevanica i otraga ilikama zakapčaju.

vjeli ratoborni vojnici, posvjedočava nam obilno oružje, nađeno u grobnicama: dvosjekli željezni mačevi, kratki teški noževi (s i c a) i čitavi snopovi željeznih kopalja (s i g y n a), kojima je struk na donjem kraju okovan šiljatom peticom. Brončane potkoljenice ovite i remenjem oko listova stegnute potkoljenice (k n e m i s) štitile su im noge, kape, gusto opšivene brončanim pupčastim pulkama, koje izmjenjuju kao u trojanskih junaka falerama, nosili su na glavi, a u odličnih junaka i knezova našla bi se i koja korintska kaciga, dobavljena iz Grčke. Još je obilniji brončani nakit, kojim se kitilo muško i žensko, dijete i odrasli, a sastojao se od fibula, narukvica, ogrlica i brončanim šipkama i pločicama nakićenih pojasova i remenja, sapetog velikim kopčama različna oblika, od nogavica, ukosnica i dijadema, a na prsima junaka od toka opšivenih nizovima velikih pupčastih dugmeta. Sve je to bilo od bronce, a taj bogati nakit upotpunjavali su nizovi jantarevih, emaljnih i staklenih zrna te po koji komad od srebra i zlata.

Gromile, u kojima je sve to nađeno, odaju neki priprost, ali ipak dostojanstven mrtvački kult: pokojnik se u punom oružju i nakitu polagao na zelenu ledinu te bi ga ogradili i zasuli kamenjem, dok nije nastala gromila, kojoj veličina odgovara ugledu, što ga je pokojnik uživao za života. Uz bezbroj manjih gromila ima ih tu od 30 m promjera i 3 m visine; ti su umjetni brežuljci bili nekoć i opasani podzidom, da im izgled bude pravilniji. Kad je gromila bila nasuta, obdržavale su se kraj nje daće i drugi pogrebni obredi, a posude s hranom i pićem ostavljale se na grobu kao popudbina mrtvome u drugi svijet.

Kuće naroda, koji je tu živio, bile su drvene, te su s vremenom istrunule, da im nije ostalo ni traga.

Pleme, koje je gradilo te gradine i gromile, jedno je od najstarijih imenom nam poznatih ilirskih plemena; — to su Autarijati, narod ratoboran, koji je gospodovao područjem od Romanije do Tare; dugo je ratovao s plemenom Ardieja i konačno u 4. v. pr. I. podlegao najezdi Kelta, koji preplaviše Ilirik te ih potisnuše daleko u Macedoniju, a na njihovo mjesto dođoše jednako ratoborni Desidijati, siromašniji kulturnim tekovinama.

Ožaren od sunca i vjetra, okrijepljen planinskim zrakom, koji je strujao sa Romanije, i krcat novim dotle nepoznatim arheološkim blagom, vratio sam se pod konac ljeta u Sarajevo.

Iduće dvije godine radio sam na Glasincu sa sve većim uspjehom, i u muzeju se nakupilo toga prehistoričkog blaga više, nego u drugim muzejima za desetak godina.

G. 1891. prepustio sam taj posao Franji Fiali. On se je dao na rad s najvećom ljubavi, te je kroz ono par godina, što mu je bilo suđeno života, donio sa Glasinca toliko materijala, da sam se i sam čudio.

Ja sam međutim obratio pažnju drugim spomenicima: na polju rimske arheologije; sve dok nije pridijeljen muzeju Patsch, istraživao sam rimske starine u Zenici i tamošnju baziliku iz starokršćanskog doba, starine u Stocu, Šipovu i Malom Mošunju te grad Jajce, katakombe i okolicu. Na čestim putovanjima po svim stranama Bosne proučavao sam bosanske stećke i natpise, a usput i sredovječne gradove, koje sam opisao u svojoj knjizi »Naši gradovi«. Razumije se, da sam se brinuo i za etnografski materijal, te je u to doba nastala prilično potpuna zbirka narodnih nošnja i onaj lijepi niz originalnih bosanskih soba s bogatim rezbarijama i namještajem, nabavljenih iz Jajca, Srebrnice i Sarajeva.

OTVORENJE MUZEJA

(1888.)

Nakon dvije godine rada napredovale su zbirke u muzeju tako, da se moglo pomišljati i na njegovo otvorenje. U to je vrijeme dovršena velika zgrada mirovinske zaklade, sagrađena na crkvenom trgu, naprama potonjoj katedrali, i tu je u prvom katu iznajmljen niz prostorija, kamo su zbirke bile prenesene i smještene u hrastovim ormarima. U istoj je zgradi smještena u prizemlju pošta i carinarski ured, a u 2. katu privatni stanovi. Otvorenje je obavljeno svečano u nazočnosti predstavnika vlade, gradske uprave i odbora muzejskog društva, kojemu je zadaća time prestajala, jer je muzej predan javnosti kao državna ustanova pod imenom *Zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu.*

Istodobno je proširena i reorganizirana čitava struktura dotadašnjeg muzeja: Kosta Hörmann imenovan bude ravnateljem i povjerena mu administracija, Reiser postavljen za kustosa prirodoslovne zbirke, Apfelbeck za entomološku grupu, a namješteni su i potrebni preparatori i podvornici. Muzej je dobio u to vrijeme i statut, izrađen u tako reakcionarno-birokratskom duhu, kako ga može samo izraditi čovjek, odgojen u Habt-Acht-duhu, te nije nikada proveden u život. Hörmannovo imenovanje, koji je bio vladin savjetnik i upravljao najvažnijim odjelom — političkim, prosvjetnim i vjersko-prosvjetnim, izazvalo je veliku pozornost. On je bio na glasu kao uzor činovnik poslovične radinosti, i ma da mu je

nedostajala akademska naobrazba, imao je vrline, kakvima raspolaže malo koji stručno obrazovani činovnik u onoj mjeri kao on.

Njegovim premještenjem bila je vlada očito na gubitku, a muzej nije mnogo time dobio, jer se on nikada nije bavio znanošću i nitko nije znao sebi protumačiti uzrok tom premještenju.

A uzrok je tome bio međutim ovaj: Hörmann je bio osobit prijatelj nadbiskupa Štadlera, a supruga mu gorljiva katolikinja, pa kad je Štadler pokrstio jednu muslimansku djevojku, dala joj je Hörmannova žena sklonište u svojoj kući. I kad su sarajevski muslimani saznali, da se u Hörmannovoj kući krije muslimanska pokrštenica, nasta uzbuna i velika se deputacija uputi poglavaru zemlje, da zatraži zadovoljštinu. Barun Kutschera, poznat kao velik turkofil, zauzme se za muslimane i isposlova, da se Hörmann makne sa svog položaja kod vlade, i kako je tamo imao i muzejski referat, premjestiše ga muzeju.

Hörmann kao okretan čovjek, iako nije bio stručnjak, našao je i tu polje rada, pa kad je potaknuto pitanje, da se izda muzejski stručni list, prihvatio je tu ideju i tako je došlo do izdavanja »Glasnika zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini«, a uredništvo je tog časopisa ostalo u njegovim rukama punih 16 godina. Časopis je mnogo pridonio tome, da se je strani svijet upoznao sa znanstvenim radom i uspjesima zemaljskog muzeja, osobito na polju arheologije, a još više je tome pomoglo, kad se Kállay odlučio, da se odabrani članci Glasnika štampaju u njemačkom prijevodu u zborniku, koji je u Beču izlazio pod imenom »Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina«.

Pošto se Hörmann tako uživio u urednički posao oko »Glasnika«, latio se je i drugoga, sličnog poduzeća — izdavanja beletrističkog časopisa »Nade«, koju je Kállay obilno podpomagao te je postala jednim od prvih ilustriranih listova i pretekla sve slične tjednike štampane dotada u Zagrebu ili u Beogradu. To se u prvom redu ima zahvaliti tomu, što je na rad kod »Nade« premješten Silvije Kranjčević, u ono doba nesumnjivo prvak među hrvatskim književnicima, koji je, ako i ne po imenu, bio faktični urednik »Nade«.

Međutim se naskoro pokazalo, da vlada nema Hörmannova iskustva i njegove vještine, te bi barun Kutschera često k njemu zalazio, da zaište ovu ili onu informaciju. Takvi su poslovi bivali s vremenom sve opsežniji te se u uredništvu »Nade« okupilo ljudi, koji ni s »Nadom« ni s književnošću nisu imali nikakve veze. Tu je bio prije svega stari Hubmajer s bradom à la Pašić, rodom Slovenac, koji je uz Petra Mrkonjića sudjelovao u ustanku 1875. g.; uza nj neki Srbijanac, Pavlović-Zrak, bivši poštanski činovnik, koji je, Bog zna zašto, prebjegao iz Srbije, a našao je tu mjesta i bivši urednik »Bosnische Post« Hermann Tausk. Našlo se tu i drugih ličnosti, koje s hrvatskom književnošću nisu imale nikakve veze, te se i nije bilo teško dosjetiti, da se tu pod plaštem »Nade« krije tajna obavještajna služba. Čim sam to opazio, prestao sam u »Nadi« surađivati, iako sam od početka bio jedan od njezinih najmarljivijih suradnika.

Prvih godina izlazila je »Nada« u dva izdanja, posebno ćirilicom, a posebno latinicom, ali se to radi velikih troškova nije moglo dugo održati. Pretplatnici ćirilskog izdanja bili su tako malobrojni, da se od pretplate nisu namirivali ni troškovi boje, a kamo li papira, sloga i štampe. Osim toga su

Srbijanci bojkotirali taj list, a bosanski su Srbi voljeli trošiti novac za sve drugo nego za knjige. Još je veći udarac za »Nadu« bila Kranjčevićeva bolest, koja ga je mučila i konačno svalila u rani grob, a to je za list bio smrtni udarac, koji ta umjetna tvorevina nije mogla preživjeti.

S U R A D N I C I

Za mog prvog posjeta u zajedničkom ministarstvu spomenuo je Kállay, da muzej ima dobiti prirodoslovnu zbirku, i da je već angažirao preparatora Edmunda Zelebora, sina bivšeg kustosa dvorskog muzeja, koji je u svoje doba plovio s austrijskom ekspedicijom na »Novari« oko svijeta, pa i svog sina savjesno naučio preparatorskom poslu. Kad sam stigao u Sarajevo, našao sam ga već u poslu, a bio je vanredno vješt i marljiv. U govoru i vladanju bio je pravi predgradski Bečanin, dobroćudan i uslužan; usto je imao izvrstan bariton, i kao takav bio je traženi pjevač u sarajevskom muškom pjevačkom društvu. Bio je i neobičan virtuoz u fućkanju, te je radio uz melodiozno fućkanje. Bolovao je od mane na srcu, ali je uza sve to dugo živio i sve do mog odlaska radio u muzeju.

Za budućeg kustosa prirodoslovne zbirke preporučen je bio mlad čovjek, koji je kao lovac obilazio bosanske šume, loveći ptice i divljač, a šaljući lovinu Zeleboru, da preparira. Zvao se je Hans Kadich s čudnim predikatom »vom Pferd«. Bio je sin generala i po modi onog vremena ornitolog, jer se tom naukom bavio i carević Rudolf, te se mnogo mladih ljudi bečkog društva povelo za njim i posvetilo ornitologiji.

Jednoga me dana on pohodi i sav uzbuđen ispripovjedi mi čudnu pustolovinu, u koju je zapao, te me zamoli, da mu

pomognem. U okolici Foče pratio ga je kao lovački drug neki musliman i Kadich, opazivši jednog jutra u šumi, da mu fali stanovita vrst naboja, posla pratioca u Foču, da mu ga donese, a on će ga do povratka čekati na dogovorenom mjestu. Nakon nekog vremena začuje u šumi šuštanje koračaja i ugleda u mraku šume, kako iz guštare izlazi čovjek s puškom u ruci. U ono se doba češće pojavljivale oko crnogorske granice eškije*), a još se više o njima govorilo i pripovijedalo — te on pomisli, da je to razbojnik i, sav uzbuđen i u strahu, namjeri pušku, opali i sravni sa zemljom — svog lovačkog pratioca, koji se vratio s nabojima.

Ne znajući, što bi o cijeloj stvari mislio, savjetovao sam mu, da se prijavi policiji i obećao mu, da ću se kod jačih ličnosti zauzeti, da izvedu stvar načisto najzgodnijim načinom. Ne znam, da li je on moj savjet poslušao, jer ga nikada više nisam vidio, a mnogo kasnije saznao sam, da živi u Argentini.

Čini se, da je taj događaj utjecao i na ministra, jer se dugo nije čulo za kandidata, komu bi se povjerile prirodoslovne zbirke. Tek u proljeće 1887. g., kad sam se iz Zagreba vraćao s vjenčanog puta, udario mi je na željezničkoj stanici u Zenici u oči čovjek, nešto stariji od mene, odjeven u lovačko odijelo sa zelenom zarubom, dugmetima od jelenje rožine i štajerskim šeširom na glavi, koga sam držao šumarom ili lugarom, ali se poslije doznalo, da je to budući kandidat za mjesto kustosa prirodoslovne zbirke. Zvao se Otmar Reiser, apsolvent visoke poljoprivredne škole, sin odvjetnika, mariborskog načelnika i zastupnika na carevinskom vijeću. On je došao u Bosnu, jer mu je otac branio da se vjenča s djevojkom, koja nije odgovarala očevu položaju, a na-

---

*) eškija — četnik, krijomčar.

dao se, da će preko očevih veza doći do namještenja u Bosni. Kao i Kadich bio je cijele dane u lovu, slao lovinu Zeleboru i tako mi kao »volonter« skinuo s vrata brigu oko jedne struke, u kojoj sam bio potpun laik. Kao sin imućna oca obavljao je to besplatno i bez svake obveze prema bilo komu.

U isto je vrijeme dobio muzej i drugog dobrovoljnog suradnika za područje prirodnih nauka — Viktora Apfelbecka, svršenog šumara, koji je prije radio na nekom slavonskom veleposjedu kod Pakraca, a sada bio namješten kao šumarski vježbenik kod kotarskog ureda u Sarajevu. Bio je strastven entomolog te je za muzej marljivo sabirao kukce i leptire, sve u nadi, da će i on biti premješten u muzej. Uz poznato bogatstvo bosanske faune na dodiru mediteranskog i kontinentalnog područja razviše se obje zbirke dosta brzo, a prostorije, određene u vladinoj zgradi za muzej, postaše brzo pretijesne, pa se valjalo pobrinuti za zgodnije, a te su imale biti u velikoj zgradi na današnjem crkvenom trgu. Ova se u ono doba gradila na račun činovničkog mirovinskog fonda te je imala doći skoro pod krov.

Kad je riječ o dobrovoljnim suradnicima muzeja, moram spomenuti i V. Radimskoga, rudarskog kapetana, starijeg gospodina, koji je u Štajerskoj imao prilike sudjelovati i kod nekih prehistoričkih iskapanja. Od materijala, nakupljenog kod rudarskog satništva, imao je on sastaviti za muzej zbirku ruda i tako udariti temelj mineraloškoj zbirci. Kao rudar imao je prilike upoznati čitavo rudno blago Bosne, a usto se prilikom rada na terenu namjerio i na mnoga arheološka nalazišta, sabirao pojedine komade, etiketirao ih i predao zemaljskom muzeju. Kao stručnjak u kopanju raskopao je neka manja nalazišta i nadzirao prva velika iskapanja u neolitskom naselju u Butmiru, koje je otkriveno prilikom kopanja temelja za poljoprivrednu postaju. Kako je radi rudarskih

istraživanja bio čitavu godinu na putu, prošao je Bosnu s kraja na kraj, bilježio sve, što bi nalazio arheološki vrijedno spomena, te bilješke štampao u »Glasniku zemaljskog muzeja« i time mnogo pridonio poznavanju arheoloških spomenika Bosne.

Što se tiče suradništva odbornika muzejskog društva, imao je Kállay, ocjenjujući to, potpuno pravo, jer muzej od njih nije vidio nikakve koristi. Sjednice su sazivane u sve većim razmacima, a kad je barun Nikolić odstupio, ti su razmaci postali još veći. U odboru je bilo doduše nekoliko sabirača: jedan je sabirao stare ure, drugi jagluke, treći oružje i bosanske novce, ali sve to za vlastite privatne zbirke, i tako je mnogi komad, koji je imao doći u muzej, došao u privatne ruke.

Od suradnika, koji su muzeju kasnije pridošli, želim na ovom mjestu spomenuti već navedenog Fialu, koga sam prilikom jednog posjeta muzeja predložio Kállayu, da ga od duhanske tvornice premjesti kao pristava prehistoričke zbirke, a koji će imati dovoljno spreme, da nastavi prehistorička istraživanja. Taj je prijedlog primljen kao i drugi, da se konstruira drvena kuća, koja se daje lako rastaviti i sastaviti i kolima prenijeti, kuda bude trebalo. To je bilo potrebno već stoga, što su gromile na Glasincu u blizini Sokolca, gdje se jedino moglo stanovati, prilično bile obredane, pa su se iskopine sve dalje odmicale od konačišta, čime se gubilo mnogo vremena i truda. Tako Fiala nije bio radi stana vezan na usko područje, nego je svoju kuću mogao prenositi, kamo je htio. I tako opskrbljen i u društvu s iskusnim radnikom Mehmedom Pliskom, a poslije s Vejsilom Ćurčićem, započeo je Fiala 1891. g. svoj rad na Glasincu. U njemu se i nisam prevario, jer je bio marljiv, skroman i pouzdan, te je naskoro promaknut za kustosa, preuzevši prehistoričku zbirku, kojoj sam ja

kao pionir udario prve temelje. Ali je nažalost rano umro — 1897. g. — i ja sam opet bio primoran ponovo preuzeti prehistoričku zbirku i uz etnografsku i sredovječnu zadržati je sve do uređenja novog muzeja. Za svjetskog rata premješten je muzeju dotadašnji profesor gimnazije Mihovil Mandić kao kustos prehistoričke zbirke.

Jedan od najistaknutijih suradnika muzeja bio je dr. Karlo Patsch, podrijetlom česki Nijemac, koji je u Sarajevo došao kao nastavnik gimnazije za povijest; ali kako nije znao hrvatski, niti je brzo mogao naučiti, koliko je potrebno profesoru, dodijeljen je muzeju, i poslije imenovan kustosom rimske zbirke i to na preporuku bečkih profesora Benndorfa i Bormanna, kojima je bio đak. Još kao gimnazijski profesor obradio je u »Glasniku« nekoliko rimskih epigrafskih spomenika, a time je nastavio i kao upravitelj zbirke sve do svjetskog rata. Kao epigrafik bio je valjan stručnjak, solidan u radu, te je svaki redak, svaku riječ, triput kritički razmotrio, prije nego li bi ga napisao. Radi toga radio je sporo, minuciozno i naporno, i izišao na glas kao jedan od najboljih rimskih epigrafika. Neumorno je radio i na tomu, da preteče svoje starije kolege, što mu je za rata i uspjelo, te je premješten odjelu vlade kao referent za umjetnost, a njegovim je nasljednikom u muzeju imenovan iza prevrata prof. Skarić. Patsch je kasnije umirovljen te se preselio u Beč. Tu mu je uspjelo dobiti katedru balkanologije, koju je držao Jireček.

Od drugih suradnika valja mi spomenuti i dra Friedricha Katzera, po rođenju Čeha, a po zvanju odličnog geologa, koji je mineralošku zbirku preuzeo od Radimskova nasljednika pri rudarskoj kapetaniji, a specijalni mu je zadatak bio geološko kartiranje Bosne i Hercegovine. On je neko vrijeme boravio u Braziliji te se bavio geološkim proučavanjem,

no koliko je bio u svojoj struci vrstan, toliko je bio u privatnom životu veliki čudak. Živio je povučeno, nije općio ni s kim, a nosio je uvijek crno odijelo, na glavi visok cilindar u svako godišnje doba, bilo sunce ili ružno vrijeme, pa čak i na svojim ekskurzijama po zabitnim bosanskim planinama. Kao znanstveni radnik bio je upravo fanatičan, vješt, okretan i velike radne snage, i štogod je pisao, bilo je poučno, a uza to uvijek strogo znanstveno. Mineraloško-paleontološko-geološka zbirka zemaljskog muzeja u svom današnjem obliku i opsegu njegovo je djelo, jer je on znao nađeni materijal tako pregledno srediti, da se i lajik u njemu lako snalazi. Ni on nije mogao naučiti dobro hrvatski, ali ga je naučio ipak toliko, da se na putovanjima s narodom znao sporazumjeti. Osobito je obradio bosanska ležišta kamenog ugljena i odredio im ne samo geološku starinu nego i kaloričnu vrijednost pojedinih slojeva, a u posebnoj je radnji dao preglednu sliku bosanskih mineralnih vrela prema njihovoj geološkoj podlozi i kemičkom sastavu. Iza prevrata ponudio mu je Cvijić katedru geologije na beogradskom sveučilištu, ali je on nije primio, jer nije bio dovoljno vješt jeziku. Uostalom malo iza toga je naglo i umro.

Za njim kao čovjek nauke nije zaostajao ni najmlađi muzejski suradnik dr. Bolkay, koji je iza Reisera preuzeo zoološke zbirke. Rodom je bio Madžar, ali je radio i u Engleskoj stekavši ime uvaženog filogenetičara. Bavio se specijalno proučavanjem gmazova, ali se nije kao njegovi prethodnici zadovoljavao pukim opisima i klasifikacijama, nego je zahvatio i u zamršene filogenetske probleme i pitanja o razvoju pojedinih vrsti. On je u Bosni bio prvi, koji se bavio tom strukom te je u zoološkoj zbirci ispunio znatnu prazninu. Da mu je bilo suđeno dulje raditi u muzeju, on bi sigurno

postigao znatnih uspjeha, ali ga je poslije prevrata pokosila tragična smrt, u koju je sam pošao, kako se poslije doznalo — radi nesretnog slučajnog nesporazuma.

Svojim suradnicima u radu oko izgrađivanja sarajevskog muzeja vrlo sam često zaviđao: svaki je od njih imao svoju posebnu disciplinu; mogao se tu specijalizirati i na ograničenom radnom polju postići uspjehe, dok sam se ja od prvog početka morao brinuti za sve ostale zbirke, koje nisu imale stručnjaka. Isprva čak i za prirodne i rimsku, a poslije za prehistoričku, sredovječnu i etnografsku i tako sam silom prilika u neku ruku postao polihistor, koji se morao uputiti u različne heterogene struke. Uza to sam imao obavljati kao ravnatelj i administrativne poslove, gdje mi je od velike pomoći bio tajnik Franjo Topić, čovjek okretan, pouzdan, radin i izvrstan fotograf. Tek za rata i poslije dobio je muzej nove sile, kojima sam prepuštao upravu pojedinih zbirki (Skarić, Mandić, Ćurčić) i tako sam se zadnje dvije-tri godine bavio jedino administrativnim poslovima i uredništvom »Glasnika«.

*

VARAVE SUDBINE

Muzeji su, kao i kolodvori, prolazne stanice, kroz koje prolaze hiljade i hiljade ljudi svih društvenih slojeva od najnižeg do najvišeg, od nepismenjaka do najviših zastupnika znanosti, od domaćih ljudi do prolaznika iz dalekih zemalja i naroda. Uz bezbroj beznačajnih tipova prođoše i sarajevskim muzejem i mnoge ličnosti, koje se odlikovahu svojim društvenim položajem i visokim kulturnim stupnjem nad ostalom masom posjetilaca, te su mi se zato usjekli dublje u pamet, pa ih se i danas još, nakon toliko godina, rado sjećam. Bilo je tu i posjetilaca, kojih je sudbina izašla iz običnog uskog okvira prosječnosti, te su i zato vrijedni spomena.

Jednog ljetnog dana prvih devedesetih godina prošloga vijeka pohodio me je mlađi gospodin otmjena lica i držanja i predao mi preporuku od dra Franje Račkoga, predsjednika jugoslavenske akademije. Predstavio se kao ruski knez Aleksandar Dabiša. Došao je u Bosnu, ne bi li saznao što pobliže o svom »stareniku«, bosanskom kralju Stefanu Dabiši, čiji je on potomak u ravnoj lozi. Pokazao mi je i svoj pečatni prsten s obiteljskim grbom, koji smo zajedno prispodobili sa sfragističkim materijalom u muzejskoj zbirci i utvrdili, da se doista slaže s grbom kralja Stefana Dabiše. Tražio je od mene podatke o vremenu i o povodu, kojim se njegov praotac iselio iz Bosne, odakle je po obiteljskoj tradiciji najprije prešao u Hrvatsku, odande u Vlašku, gdje je jedan

Dabiša nosio čast vojvode, a napokon je obitelj prešla u Rusiju, i tu se Dabišina loza sačuvala do naših dana. Da sam onda znao, što sam kasnije saznao iz zapisa dubrovačkog arhiva, mogao bi mu razložiti hipotezu, da je iseljenik Dabiša, vjerojatno istovjetan s knezom Vukom Banićem Kotromanićem, koji je pred uzurpatorom kraljem Ostojom morao bježati u Dubrovnik, gdje je dulje boravio kao emigrant i tek na ponovni zahtjev Ostojin, da ga Dubrovčani predaju njemu, na savjet dubrovačkog vijeća prešao u Dalmaciju, poslije u Hrvatsku, odakle je nastupio svoju odisejadu, koja je porodicu konačno dovelo u Rusiju.

Iako sve to onda nisam znao, obradovao se knez Aleksandar i tomu, što je mogao utvrditi autentičnost svoga grba; bio mi je za to zahvalan te me češće pohađao i u kući, gdje se zabavljao s mojom djecom. Bio je po svemu ugodan, skroman, obrazovan čovjek, a uza to izvrstan akvarelist. Donio je sa sobom i nekoliko akvarela iz Boke Kotorske, koji su priopćeni i u »Nadi«.

Kad se u Sarajevu saznalo, da je doputovao neki princ Dabiša, potomak kuće Kotromanića, bila je to ondje velika senzacija, a kako je sa mnom jedinim češće općio, obasuše me sa svih strana pitanjima, tko je on, što traži u Bosni i nije li to napokon neki pretendent na bosansku krunu. Meni je to raspitkivanje konačno dodijalo, i da se toga riješim, povedoh jednog dana mladoga kneza na Ilidžu, predstavih ga gđi Kállay, koja je tamo ljetovala; ona primi najljubaznije mladog kavalira, i tako njoj prepustih brigu, da sazna, ako hoće, što pobliže o mladom Dabiši. Konačno mi je sam Dabiša odao pravi uzrok svog dolaska. On je naime bio ruski generalni konzul u Bejrutu, gdje mu klima, jer je bio slabih pluća, nije nimalo pogodovala, a kako je sarajevski konzul Bakunin imao biti opozvan, došao je u Sarajevo, da vidi kraj i

podneblje, i da ga eventualno zamijeni. Što se tiče podneblja, učinilo mu se ono preoštro, te je odustao od prvotne namjere i konačno odlučio, da pođe u Davos u Švicarskoj, da se propisno liječi, kao što je i moja žena, koja je bolovala od iste bolesti, izliječena u Brehmerovu sanatoriju u Görbersdorfu.

Kad je Dabiša otputovao, pisao mi je češće iz Davosa i iz Rusije, a konačno mi poslao obavijest, da se vjenčao s nekom dvorskom damom ruske carice. To je bila zadnja vijest, koju sam od njega dobio. Tek nakon sloma carske Rusije, kad su ruski emigranti poplavili Evropu, čitao sam u njemačkim novinama, da se u Berlinu nalazi neki mladi princ Dabiša, vjerojatno sin Aleksandrov, i da služi sebi kruh kao šofer, premda bi kao potomak bosanske kraljevske dinastije mogao pretendirati na bosansku krunu.

Ovu uspomenu spomenuh kao jednu od tisuća varijacija one stare rečenice »sic transit gloria mundi«.

Druga žrtva varavosti sudbine bila je Dabišina zemljakinja, nekoć članica najvišega ruskog plemstva, grofica Paraskeva Uvarov, udovica glasovitog obretnika kobanskih i drugih kavkaskih nalazišta, koja je uza svog muža zavoljela prehistorijsku nauku te ga pomagala u radu i naslijedila ga kao predsjednica »imperatorskog arheološkog obščestva« u Moskvi. Ona je došla malo poslije Dabiše u Sarajevo, da proučava glasinačke starine. Upoznao sam je kao prijaznu, obrazovanu, otmjenu gospođu, koja je s velikim zanimanjem i razumijevanjem pratila naš rad na polju prehistorije. U Kavkazu, gdje su Uvarovi imali golema imanja, podupirala je u radu mnoge strane stručnjake, a među njima Virchowa, Heegera i druge mlađe stručne sile. Kad se 1900. g. u Ki-

jevu održao kongres slavenskih arheologa, sastao sam se s njom po drugi put, te je nas strance kao domaćica primila s najvećom susretljivošću.

I nju je boljševički vihor iščupao iz rođenoga djedovskog tla i bacio u strani svijet, te je prebjegla u Bačku, gdje je živjela u Bijeloj Crkvi, a onda je prešla u Sloveniju, gdje joj izgubih trag.

Jedan od najzanimljivijih susreta bio mi je onaj s groficom Güstrow, koja je jednog dana došla u muzej u pratnji gospodina vojničkog izgleda, odjevena u građansko odijelo, koji se predstavio kao kapetan, a gospođu kao groficu Güstrow. Bila je to otmjena gospođa, srednjih godina, prijazne živahne naravi; govorila je najčistijim bečkim narječjem, zanimala se za sve, a najviše za prehistoriju, jer je na svojim imanjima u Sloveniji i sama izvela neka iskapanja. Zadržala se vrlo dugo u muzeju, i ja sam joj u sitnice morao pokazati naše zbirke, koje su je najviše zanimale. Raspravljali smo o mnogim problemima, a onda sam s njom obišao Sarajevo, da joj pokažem sve, što je bilo znamenito i vrijedno vidjeti. Dolazila je i drugih dana u muzej i, kako je odavala najživlje zanimanje, nije mi bilo nimalo teško, da joj poslužim kao vođa.

Pritom nas je pratio njen pratilac, kod koga mi je udarilo odmah u oči, da joj odaje posebnu počast. Nikada se nije uplitao u razgovor, nikada nije stavljao pitanja, a na pitanja odgovarao je grofici kratko i s očitim poštovanjem. Za šetnje nije nikada išao uporedo s groficom nego uvijek pol koraka za njom. Kad sam primijetio, da to nije slučaj, nego neka vrsta etikete, zaključio sam, da je gospođa po svom društvenom položaju više od grofice, njen pratilac da joj je pobočnik, a ime Güstrow da ima maskirati pravo njeno ime.

Opazio sam pritom, da grofica, iako je bila odjevena jednostavno i ukusno, ima ovratnik od skupocjena krzna, a

na njem veliku srebrnu agrafu za sapinjanje u obliku bikovske glave s ispruženim jezikom, koja jamačno označava grb, a po tom grbu mogla bi ona biti neka moldavska kneginja. Osim toga je u razgovoru — a pripovijedala je rado — češće po kojom rečenicom odavala, da je u uskim vezama s prvim vladarskim kućama u Evropi. Pojedine njemačke dvorske ličnosti spominjala je kao prijatelje ili rodbinu; o engleskoj kraljici Viktoriji govorila je kao o svojoj tetki, o ruskoj carici kao sestrični, pa me je sve to uvjerilo, da je to visoka ličnost, koja putuje incognito. Naravski nisam smio ni pokušati, da od nje saznam, tko je zapravo.

U Sarajevu su na me navaljivali pitanjima, tko je ta strana grofica, i stvarali najfantastičnije kombinacije. Neki su čak vjerovali, da je to saska princeza Lujza, o kojoj su se baš u ono doba raspisale novine radi njenih romantičnih avantira. Na stavljena pitanja nisam mogao naravski ni ja odgovarati, jer moja prva pomisao, da je to neka moldavska kneginja, pala je time, što ju je govor odavao kao rođenu Austrijanku, a Rumunjsku i rumunjske prilike nije spominjala ni jednom riječi.

Konačno je slučajem otkrila sama svoj incognito.

Zamolila me, da joj za njenu knjižnicu dadem nekoliko posebnih otisaka svojih radnja kao uspomenu na njen posjet Sarajevu, a kad sam joj udovoljio, zamoli me, da joj na svaki primjerak napišem posvetu kao autor. Latih se pera, da joj udovoljim, pa kad rekoh, da je običaj kod takvih posveta spomenuti i ime onoga, komu je namijenjena, zbuni se i nasmije te reče: — »Pa dobro, ako mora biti, napišite ime: Marija, velika vojvotkinja meklenburška«. S tom posvetom preuze knjige i onda, kao da se htjela ispričati radi svog incognita, kazivala mi je, da je kći kneza Schwarzenberga, da od djetinjstva govori bečkim govorom, da joj je suprug veliki voj-

voda meklenburški, a taj čas na velikom putu kroz središnju Afriku, a ona da je u to vrijeme bila na Cetinju kod svoje nećakinje Jute, crnogorske prijestolonasljednice, da tamo uredi neke obiteljske prilike i da je prolazeći Bosnom zaželjela proboraviti par dana, ali apsolutno incognito, jer ne bi htjela, da zemaljski poglavar ili vlada saznadu za njen boravak, jer je željela biti posve nesmetana.

Što se tiče uzroka njenog boravka na Cetinju, nagađalo se o tomu koješta, a pojedinosti mogao bi znati poznati »conte« Lujo Vojnović, koji je osamdesetih godina bio odvjetnički perovođa kod dra Krasse u Sarajevu, te ga je ovaj na pitanje, što mu radi »conte«, karakterizirao riječima: »ja wenn der Conte was könnte, wär's für uns beide gut!«, a on je poslije na Cetinju postao ministar.

Godinu, dvije poslije velike vojvotkinje dolazio je njen otac, knez Schwarzenberg, u Sarajevo s namjerom, da u Bosni osnuje veliku eksportnu pivaru, pa sam imao prilike sastati se i s njim.

I ta je visoka dama osjetila poslijeratni vihor, koji je oborio toliko njemačkih dvorova, i velika se vojvotkinja meklenburška povukla, kako sam kasnije doznao, na svoja imanja u Sloveniji.

JEZIČNE STUDIJE

Već u početku svog rada opazio sam velik nedostatak u tome, da se uza sve zanimanje, kojim se u ono doba bavila nauka proučavanjem Balkana, nije našao nitko, tko bi pobliže proučavao arnautski jezik, jedini živi ostatak jezika ilirskih starosjedilaca u zapadnoj poli Balkana. Znajući, da bez toga poznavanja nije moguće doći ni do nesumnjivih rezultata bosanske starine, niti pravo ocijeniti ilirski problem, koji se tečajem iskopina na Glasincu sve više nametao, odlučio sam, da taj jezik bilo kako naučim. To je bilo vrlo teško, jer u ono doba nije postojala ni valjana gramatika ni rječnik, osim onih, što su ih Isusovci u Skadru izdali u školske svrhe, a koji su zapravo bili bez praktičke vrijednosti. Ostala mi je zato samo ta mogućnost, da jezik naučim od kojega arnautskog pečalbara, koji su preko ljeta boravili u Sarajevu te se u jesen vraćali kući sa zaradom, koju su zaradili kao halvedžije, bozadžije, salebdžije i svilari. Sreća me namjerila na nekog arnautskog muslimana, imenom Rašid Behćed Đoka iz Tetova ili po turskom iz Kalkandelena, dakle iz kraja, gdje je jezik bio dosta čist, i taj je bio pripravan, da me uči svome jeziku. Međutim se našla neprilika u tomu, da on nije znao ni riječi hrvatski, ali dobro turski, pa sam uzeo svog podvornika, šejha Mustafu Salihagića, da nam bude tumač. I tako započe jedna čudna jezična obuka, po kojoj smo arnautske tekstove preko turskog prevodili na hrvatski. Ra-

šid je bio iz srca Balkana, iz kraja onda hermetički odijeljenog od svakog modernog utjecaja, a bio je prava riznica nepatvorenog autohtonog folklorističkog blaga. Počeli smo time, da mi koju narodnu pjesmu stih po stih kazuje u pero. Ja bih mu je pročitao i uvjerio se, jesam li je točno pribilježio. Onda mi je s Mustafinom pomoću tumačio značenje svake riječi i različite im gramatičke oblike i davao mi što vjerniji prijevod. Usput sam bilježio konjugaciju i deklinaciju pojedinih imenica i glagola, te sam i neopazice dobio za kratko vrijeme dvoje: leksikalni materijal i pregled arnautske gramatike, a kao prîd svemu tomu sabrao sam čitavu zbirku arnautskih narodnih pjesama, poslovica i opis narodnih običaja.

Poteškoće, s kojima smo se borili iz početka, sve su se više smanjivale, a moj leksikografski materijal postao opsežniji, razumijevanje gramatike i konstrukcije jezika savršenije. Moja metoda bila je dakle ista kao i ona istraživača zabačenih krajeva Afrike ili Australije, koji su silom prilika primorani učiti tuđi jezik bez ikakvih znanstvenih pomagala, i danas mogu reći, da mi nije žao truda, utrošenog u ono učenje arnautskog jezika.

Jednog popodneva sjedjeli smo nas trojica u mojoj kancelariji učeći po toj metodi, kad li uđe u sobu glavom ministar Kállay. Dan prije stigao je na Ilidžu te se svratio, da vidi muzej. Na pitanje, čime se bavim, rekao sam, da učim arnautski razloživši mu metodu, koju sam prisiljen upotrebljavati. On se začudi, pa kad sam se požurio, da otpratim svoje pomagače, on se tomu usprotivi i zaželi, da pred njim nastavim svoj arnautski sat. Nastavismo jedno četvrt sata: Rašid diktiranjem, ja pisanjem, a Mustafa prema potrebi kao tumač. Onda ministar dopusti, da ove pošaljem, i ostane sa mnom u razgovoru. Nije se mogao dosta načuditi mojoj kompliciranoj, ali silom prilika diktiranoj metodi.

U razgovoru mi reče, da ga ilirski problem izvanredno zanima i da se nada, da ćemo moći još o tom pobliže razgovarati. Prilike za to bilo je često, kad bi se na Ilidži priređivale soareje, kojima se on rado uklanjao, te bi, dok se drugi zabavljaju, volio šetati po parku, kamo je i mene često pozvao iz društva. Tu smo se znali zabavljati pitanjima o Ilirima i njihovu odnosu prema glasinačkoj kulturi i današnjim Arnautima. Za mene su te studije urodile vidljivim plodom, jer sam u »Nadi« priopćio lijep niz arnautskih priča, koje su poslije — da naglasim, bez mog znanja — izašle i na češkom jeziku u »Zlatnoj Prahi«. S vremenom sam dospio izdati i nekoliko arnautskim jezikom pisanih članaka u časopisu »Albania«, što su ga arnautski emigranti izdavali u Bruxellesu, a poslije u Londonu i Bukureštu. Ostalo mi je mnogo neobrađena materijala, priča, junačkih pjesama i slično.

Drugi, ne manji nedostatak u svom radu osjetio sam u tome, što nisam poznavao turski jezik, bez koga je gotovo nemoguće obraditi bosansku povijest iz doba turskoga gospodstva. Čim sam došao u Bosnu, nabavio sam gramatiku i rječnik, ali uza sav trud, što sam ga uložio u to učenje, nisam napredovao: što sam danas naučio, to sam sutra zaboravio. Uzrok tu nije bila nestašica riječi, nego sama narav jezika. Arnautski jezik je indoevropski i zato srodan evropskima, dok je turski turanski i svojim aglutiniranjem, bezbrojnim participnim konstrukcijama i rasporedom riječi u izreci skroz oprečan evropskim jezicima. Zato mi je, uz dosta znatno obilje turskih riječi, bilo teško prevesti i jednostavnije rečenice, a kamoli one dugačke, gdje je subjekt od predikata često kilometar daleko. Sve je to još više otešćano arapskim i perzijskim natruhama, koje su uzrok onim mnogim tautologijama, kojih je pun književni i uredovni turski jezik.

Nije mi preostalo drugo nego da od spisa, koji su me zanimali, pribavim prijevode, koje će urediti muslimani, vješti turskom jeziku; ali sam brzo opazio, da su ti prijevodi bili nejasni, nerazumljivi, i kad sam takav prijevod dao načiniti po drugi put istoj ili drugoj osobi i sravnio oba, opazio sam, da se često bitno razlikuju, dakle da nisu pouzdani. Razlog je tome bio sličan onomu, koji mi je oteščavao i učenje turskog jezika, a to je nepoznavanje frazeologie i jezične konstrukcije. Pa ako su moji prevodioci znali dobro turski, nisu se znali prilagoditi duhu hrvatskog jezika. Zaludu sam po Sarajevu tražio nekoga, koji bi pisao jednako vješto i hrvatski i turski, — za to nisu bili vrsni ni službeni tumači, i ta je činjenica bila kobna za najživotnija pitanja u Bosni, napose agrarno, jer se uredovalo na temelju loših prijevoda turskih agrarnih zakonika, u kojima temeljni pojmovi nisu posve točno prevedeni.

Sumnjajući, da ću uspjeti u nastojanju, da naučim turski, prestao sam nekoliko puta s bezuspješnim učenjem, sve dok nisam upotrijebio sličnu metodu kao kod arnautskoga. Uzeo sam bilo koju listinu i dao je riječ po riječ prevesti svome Mustafi ili Kemuri, pa sravnjujući prijevod s izvornikom postepeno sam se privikavao osobinama jezika i donekle prodro u duh turskoga kurijalnog stila i njegove frazeologije. Tako mi je konačno, uz pomoć dobrog rječnika, uspjelo dobiti prijevod, koji odgovara turskom tekstu, ali i duhu hrvatskog jezika. Kako sam se isključivo zanimao za turske dokumente, bilo mi je stečeno znanje naravski jednostrano, ali za mene dovoljno, jer sam razumijevao erazikanumname*) i druge zakonike, znao sam prevoditi bujrutlije**) i fermane, te čitati

*) zemljišni zakonik.

**) vezirska naredba.

zapise u sidžilima*) i sl. Ostala područja turske pismenosti, za koje se nisam zanimao, ostaše mi strana i nepoznata kao i prije, što mi nije smetalo, jer mi je bilo stalo samo do toga, da mogu obraditi spise i dokumente o povijesti Bosne, koji su donda bili posve zanemareni.

Na temelju tih nauka i sabranog materijala napisao sam veću studiju o »historičkoj podlozi agrarnog pitanja u Bosni, izdao nekoliko starih agrarnih zakonika, izvatke iz različnih sidžila i medžmua,**) revidirao Sulejmanov rudarski zakonik i obradio povijest srpskog ustanka na osnovi službenih spisa bosanskih valija.***)

Ti su rezultati, držim, bili vrijedni truda i muke, što sam ih uložio u učenje turskog jezika.

---

*) zapisnik kadije.

**) medžmua — bilježnica.

***) valija — turski pokrajinski namjesnik.

ZNANSTVENI KONGRESI

G. 1889. imao sam prilike, da prve uspjehe svojih prehistoričkih istraživanja prikažem zastupnicima tadašnje prehistoričke nauke prigodom kongresa, što su ga zajednički priredili berlinsko »Njemačko društvo za antropologiju, etnologiju i prehistoriju« i »Bečko antropološko društvo« u Beču. Na taj poziv, da kod toga sudjelujem, pristao je ministar Kállay da službeno zastupam Bosnu te da ponesem i pokažem stručnjacima najvažnije glasinačke iskopine. Za mene je taj kongres bio od dvojake koristi: prikazat ću autoritetima prehistoričke znanosti svoj dosadašnji rad u Bosni i upoznat ću se s najistaknutijim zastupnicima te struke u Njemačkoj i Austriji i tako doći s njima u bližu vezu, a ta će se veza u idućih dvadeset godina podržavati i jačati i u mnogom pogledu biti plodonosna za moj daljni rad.

Na prvoj sjednici kongresa održao sam svoj referat i prikazao onu malu izložbu uzoraka glasinačkih starina, koju sam smjestio u jednoj dvorani tadašnjega dvorskog muzeja. Koliko se Kállay zanimao za moj rad i za sud nazočnih stručnjaka o tom radu, vidi se najbolje po tom, da je sam glavom došao na kongres, te se na svoje oči uvjerio, koliko su izložene starine zanimale članove kongresa, a najviše predsjednika Rudolfa Virchowa, čovjeka, koji je kao osnivač moderne patologije uživao svjetski glas, a usto bio i najjači zastupnik antropologije i prehistorije u Evropi. Njega

su glasinačke starine izvanredno zanimale, jer je u svoje vrijeme na Kobanu i u drugim kavkaskim mogilama iskapao grobnice s posve srodnim inventarom, te je iskrslo pitanje o paralelizmu kulturnih pojava u dva, međusobno tako udaljena kulturna područja, na Glasincu i Kobanu, pa problem, da li se to ima pripisati etničkim, kulturnim ili prometnim vezama. Kako se za Glasinac vrlo zanimao, morao sam mu odgovarati na mnoga pitanja i davati razjašnjenja. Konačno me je zamolio, da mu pišem, kadgod ustrebam savjet ili razjašnjenje, i da mu javim, kad naiđem na koju novu prehistoričku pojavu. I odonda sve do Virchowove smrti stalno sam se s njim dopisivao; a da je i on mene, makar da sam bio još vrlo mlad, cijenio, dokazao je time, što sam malo poslije kongresa na njegov prijedlog izabran dopisnim članom njemačkog antropološkog, etnološkog i prehistoričkog društva u Berlinu. To imenovanje bilo mi je u neku ruku putnica, koja mi je otvorila vrata i drugih evropskih znanstvenih društava, jer sam naskoro bio imenovan počasnim dopisnim članom antropološkog društva u Münchenu i društva šleskih starina u Breslavi, car. arheološkog društva u Petrogradu, istoimenog u Moskvi, c. kr. središnjeg povjerenstva za čuvanje i proučavanje spomenika u Beču i konačno sam u Kopenhagenu na sjednici kr. danskog društva nordijskih arheologa, kojoj je predsjedao sam kralj, izabran dopisnim članom.

Od ličnosti, s kojima sam se pobliže upoznao na bečkom kongresu, spominjem starinu Joh. Rankea, predsjednika monakovskog antropološkog društva, etnologa Maksa Bartelsa, kneza Putjatina iz Petrograda, Bečane Hegera i Szombathyja, ravnatelje u bečkom dvorskom muzeju, dra Hörnesa, a prilikom izleta niz Dunav u Budimpeštu upoznao sam starinu Pulszkoga i zeta mu J. Hampela; ravnatelja arheol. muzeja u Pešti.

Sve veći uspjesi iskapanja na Glasincu, a poslije u neolitskom naselju u Butmiru potakle su Kállaya, da u Sarajevu sazove odabrani skup najistaknutijih stručnjaka čitave Evrope, i pošto sam se sporazumio s Virchowom, koji bi imao predsjedati, razaslani su službeni pozivi, te je kongres sazvan za 15.—21. kolovoza 1894. Uzvanici su od dana, kad su stupili na bosansko tlo, pa do svoga odlaska bili gosti bosanske vlade. Sudjelovali su tu osim drugih J. Ranke, Albert Voss iz Reicha, Szombathy, Hörnes, dr. Thallóczy iz Beča, Hampel iz Pešte, Gabriel de Mortillet, Salomon Reinach i dr. Verneau iz Pariza, Luigi Pigorini iz Rima, Robert Munroe iz Edinbourga, Jakob Heierli i Fellenberg iz Švicarske, Oskar Montelius iz Stockholma te klasični arheolozi dr. Eug. Bormann i Otto Benndorf iz Beča. Pošto su članovi kongresa prisustvovali iskapanjima u Butmiru kod Ilidže i na jednoj sjednici raspravljali o naravi i značenju ovog naselja, otputili su se na Glasinac, gdje ih je zadivio donda neviđeni broj gromila i gradina te bogate iskopine. Na povratku u Sarajevo razvila se također debata o znanstvenom značenju toga velikog nalazišta, te su se članovi kongresa vratili nakon boravka od tjedan dana oduševljeni svim, što su vidjeli i puni najvećeg priznanja za arheološki rad, što smo ga izvršili u Bosni. Odonda postaje Glasinac i Butmir u evropskoj prehistoričkoj literaturi neki l o c u s c o m m u n i s. Nije bilo časopisa ili članka srodnog područja, a da se u njemu ne bi spominjala ta dva imena, pa je taj kongres donio ne samo muzeju, nego i vladi priznanje, koje bi inače jedva mogli steći drugim, makar i najskupljim sredstvima reklame. To je bilo neograničeno priznanje pionirskog rada na polju znanosti, komu sam ja — a to mogu reći bez povrede skromnosti —utro putove kao prvi pionir na tom polju u Bosni. Znanstveni kongresi u Bosni postali su upravo m o d a. God.

1895. priredilo je berlinsko antropološko društvo u zajednici s bečkim opet kongres u Sarajevu pod predsjedništvom Virchowa, a nazočni su bili uz mnoge druge Wilh. Grempler iz Breslave, Max Bartels iz Monakova, te dr. Matija Much, Heger i Haberlandt iz Beča. Taj je kongres radio od 2.—7. VIII. u Sarajevu, a završio je izletom u Jajce.

Bosna postaje sada u neku ruku kongresna zemlja. Gotovo jedan za drugim slijede tu kongresi, od kojih je spomena vrijedan onaj kršćanskih arheologa, za kojega sam se upoznao s mons. A. de Waalom, glasovitim katoličkim piscem i izdavačem lista »Römische Quartalschrift für christliche Archäologie«, za koji sam na želju de Waalovu napisao prikaz bosanskih starokršćanskih spomenika, dotada u nas prva radnja na ovom području arheologije.

I Z L O Ž B E

Čim su preseljenjem muzeja u zgradu na Crkvenom trgu dobivene potrebne prostorije, započeo je življi rad oko sabiranja narodnih nošnja. Prilikom prijašnjih putovanja upoznao sam se s glavnim tipovima nošnja, te sam ministarstvu predložio plan, po kojemu će se sabirati uzorci različnih tipova narodnih nošnja. I pošto je Kállay odobrio taj plan i potrebna sredstva, dao sam se na sabiranje, a on je našao i tvorničara u Slovačkoj, komu je povjereno, da izradi likove, koji će se zaodjeti nošnjama. Ovaj je i došao u Bosnu, da proučava u pojedinim krajevima fizionomiju naroda, kako će i lica likova što više odgovarati antropološkom tipu pojedinog kraja. Taj je rad dovršen većim dijelom do god. 1891., kad je u Beču priređena izložba narodnih nošnja, na kojoj je bosanski materijal izazvao opću pažnju.

Uporedo s tim obavljen je i drugi posao, da se za muzej nabavi potrebni namještaj i sobe, u kojima će se smjestiti pojedine skupine odjevenih likova. Te su sobe odabrane između najljepših i najstarijih, što sam ih donda našao u Sarajevu, Jajcu, Srebrnici i Stocu. Kako je tu svaki i najmanji komadić bio originalan, nastala je etnografska zbirka, koja je u ono doba išla među najljepše u Evropi.

Godina 1896. dala mi je prilike, da iskustvo, stečeno tim radom, iskoristim u većem opsegu, i to u Budimpešti na milenijskoj izložbi, na kojoj je imala biti zastupa-

na i Bosna i Hercegovina. Za izložbu muzeja sagrađen je posebni paviljon u obliku otmjene begovske kuće s pet soba u gornjem katu, a ukrašene su bile bogatim drvenim stropovima i dolafima*), ispunjenim rezbarijama po bosanskim originalima. Kruna svemu je bila haremska soba, vjerna kopija jedne od najstarijih soba, prenesene iz sarajevske Ruždije u muzej, u kojoj bogate rezbarije, polihromne slikarije i šarena stakla prozorskih tranzena davahu čarobni orijentalni efekt. U toj zgradi sve je bilo u stilu: stepenice, divanhane, prozori i vrata. U sobama gornjega kata smještena je bila bogata muzejska zbirka narodnih nošnja: ovima su bili zaodjenuti likovi, kojih su tipovi modelirani po originalima iz onog kraja, iz koga je bila nošnja. U prizemlju paviljona bili su sustavno smješteni najglavniji primjerci etnografije i arheologije.

Iako je moja zadaća bila teška, riješio sam je u određeno vrijeme, i na dan otvorenja izložbe bio je taj paviljon jedan od prvih, gdje su radnje bile potpuno dovršene, te je car Franjo Josip I. mogao izložbu pohoditi. Bosanski dio bio je onda među glavnim zanimljivostima izložbe, koja je meni kao suradniku donijela suradničku medalju i viteški krst Franje Josipa I.

Uspjeh je bio tolik, da je Bosna i druge godine bila zastupana na svjetskoj izložbi u Bruxellesu. I tu sam veći dio posla — mogu reći sav — opet obavio ja, a uspjeh je bio sličan onomu. Jury mi je podijelio zlatnu medalju, a kralj Leopold II. viteški krst Leopoldova reda.

---

*) dolafi su drveni ormari, koji u bosanskim sobama zapremaju čitav zid naprama prozorima. U njima je ugrađena peć s malom banjicom (kupkom), ulazna vrata i ormar, u kojemu se preko dana spremala posteljina.

Za svoj rad oko uređenja jubilarne izložbe u Beču 1898. god. dobio sam jubilarnu medalju; ali je najveći uspjeh postignut na svjetskoj izložbi u Parizu 1900 g., gdje je bosanski paviljon bio jedan od najuspjelijih, a odlikovao se time, što je glavnu dvoranu ukrasio češki slikar Alfons Mucha svojom »Slavenskom Epopejom«, koja je poslije u Americi stekla najveće priznanje i tamo ostala. I tu sam pobrao cijeli niz izložbenih odlikovanja: diplome commemorativ, srebrnu plaketu kao suradnik, zlatnu medalju, lijepu izložbenu plaketu, koju je izradio češki kipar H. Kautsch, i konačno sam dobio zlatnu akademsku palmu s imenovanjem za časnika javne prosvjete. Time završava moj izložbeni rad i nastaje stanka od 10 godina — sve do 1910. g., kad sam za lovačku izložbu u Budimpešti u jednoj velikoj dvorani dao historički prikaz razvitka lova u Bosni od najstarijeg doba do sadašnjosti.

Sve te izložbe bile su vrlo skupocjene, jer ako mala zemlja kao Bosna hoće da uđe u arenu međunarodne kulturne utakmice, mora nastupati s nekim dostojanstvom, a tomu se hoće, kao i za rat, novaca i opet novaca. Bosanska je opozicija grmjela naravski protiv tog »rasipanja«, a našlo se i umjerenijih ljudi, koji su pitali, ima li zemlja od takvih izložaba koristi, koje bi i blizu odgovarale troškovima. Međutim surađujući i imajući prilike izbliza promatrati troškove toga rada i njegovu korist osvjedočio sam se, da je korist kud i kamo nadmašila troškove. Bosna je bila prije balkanska zemlja, bez civilizacije, bez komfora i bez privlačivosti za stranca, tamna mrlja na karti evropskog kontinenta, a izložbe je prikazaše u pravom svijetlu, kao isječak orijentalne romantike, pun prirodnih ljepota, pun zanimljivih proizvoda kućnog i umjetnog obrta, pun prirodnog blaga i povijesnih spomenika, a sve to se prikazalo u modernom okviru očima

civilizirane Evrope. Prirodna je posljedica toga bila, da je turistički svijet sa svih strana Evrope nagrnuo u Bosnu, da svojim očima promatra samoniklu prirodu i kulturu zemlje, koja se budi iz stoljetnog mrtvila i koja je, što se tiče turizma, ubrzo postala takmacem Švicarske i Italije. Svi su ti turisti donosili u zemlju novaca, svi su znali ponijeti sa sobom u domovinu po koji umjetno-obrtni predmet, po koji sag, jagluk ili bogato zlatno vezivo, pa je taj promet sa svojim prihodima deseterostruko nadmašio troškove izložaba, koje su bile prvi poticaj takvu prometu. Kállay je potpuno shvatio značenje i važnost reklame; ali najveći je njen uspjeh bio taj, da su se u kola te reklame besplatno upregli mnogi odlični književnici, kojih pohvalu ne bi mogao naplatiti ni najskupljim novcem; ovi su iz vlastite pobude pisali u svim evropskim jezicima čitave knjige i članke o prirodnim ljepotama, starinama i spomenicima Bosne i o njenom kulturnom napretku. Imao sam i ja glavom od toga velike koristi: da je u Bosni sve teklo starim redom, stekao bih u najbolju ruku neko priznanje u uskim granicama Bosne; ostao bih sav svoj život provincijalac. Ovako sam došao u priliku upoznati se s prvacima svoje i srodnih struka čitave Evrope, te stupiti s njima u užu, nerijetko srdačnu i prijateljsku vezu.

BARUN BURIÁN

Kad je ministar Kállay, zadnji predstavnik prosvijetljenog apsolutizma, g. 1903. umro, bilo je za Bosnu, a i za muzej veliko pitanje, tko će mu biti nasljednik i hoće li se i taj posvetiti kulturnom razvoju zemlje kao onaj prvi, ili će putovi, kojima će povesti zemlju, krenuti oprečno onima, što ih je utro Kállay. Općenito se u Sarajevu nagađalo, da će taj biti barun Kutschera, dugogodišnji suradnik ministrov i bez sumnje najbolji poznavalac zemlje i njenog upravnog aparata. Međutim se ta nagađanja nisu ispunila, jer je zajedničkim ministrom financija imenovan barun Burián, o komu se znalo samo to, da je i on po zanimanju diplomat i zet generala Fehervárija, koji je kod cara bio u osobitoj milosti. Posljedica tog imenovanja bila je promjena bosanske vlade: barun Kutschera premješten je u Beč ministarstvu, da kao prvi odjelni predstojnik bude u neku ruku mentor novom ministru, koji kao homo novus nije poznavao bosanskih prilika, i da mu svojim temeljitim poznavanjem svega bude na pomoći. Na njegovo mjesto imenovan je civilnim doglavnikom dotada predstojnik administrativnog odjela barun Benko, rodom Hrvat; ovoga zamijeni na položaju predstojnika administrativnog odjela Kosta Hörmann, dotada ravnatelj muzeja, a mene imenovaše opet upraviteljem muzeja i urednikom »Glasnika zem. muzeja«.

Za muzej je bilo od neprocjenjive koristi, da je Burián dotadašnjeg ravnatelja komornog arhiva dra L. Thallóczyja imenovao odsječnim predstojnikom u ministarstvu i povjerio mu referat o svim prosvjetnim ustanovama Bosne. Njega sam poznavao već odavna, a upoznao ga prilikom, kad je Kállay 1889. g. dolazio s njim u Bosnu, a pratio ga je tadašnji štajerski zemaljski kapetan grof Gundakar Wurmbrand, koji se smatrao stručnjakom na području arheologije i antropologije. Onda je preparator Zelebor preparirao baš kosti kralja Stjepana Tomaševića, koje sam našao u kraljevu grobu kod Jajca, i Wurmbrand upotrijebi tu zgodu, da pokaže svoje znanje. Postupao je pritom tako autoritativno, da se razvila čitava rasprava o autentičnosti skeleta, i ta je konačno meni, a i ostalima dodijala, a — Kállay je prekinuo s riječima: — Ako to nije zadnji bosanski kralj za vas, on je to za nas i ostat će, i tu nema daljne debate.

Mene je to ozlovoljilo, te sam se povukao među ostalu svitu. Tu mi pristupi plavokos gospodin dobroćudna lica, te mi reče, neka se ne osvrćem na onog laika, koji samo hoće briljirati svojom umišljenom učenošću. Taj gospodin bio je Thallóczy, poznati madžarski povjesničar i izdavač više zbornika povijesnih spomenika, koji se odnose na povijest Bosne i Hrvatske. Mi smo se od prvog časa našeg poznanstva sprijateljili i ostali u stalnoj vezi sve do njegove tragične smrti. Thallóczy je bio vatreni štovatelj ministra Kállaya, te se kao odsječni predstojnik svesrdno zauzeo za muzej, koji je bio jedna od najmilijih Kállayevih kreacija.

Samog ministra Buriána upoznao sam jednom prilikom, kad sam službeno boravio u Beču te mu se predstavio, ali to je bio prekratak sastanak, a da bih mogao stvoriti sebi ispravan sud o njemu. Tek kad je 1906. g. pohodio muzej, te sam imao prilike, da mu potanko pokažem zbirke i razlo-

žim glavne smjernice i uspjehe dosadašnjeg rada, opazio sam, da sluša s velikim zanimanjem i nije se mogao dovoljno nadiviti onomu, što je tu u razmjerno kratko vrijeme postignuto te konačno primijeti, da je Kállay bio velik čovjek, samo je šteta, što je sve sam stvarao, a svom nasljedniku nije ostavio nijedno polje rada neobrađeno, da i on uzmogne steći zasluga.

— Ostavio je, preuzvišeni, i Vama jednu neriješenu zadaću: da za ovo blago, sakupljeno ovdje, sagradite dostojan dom!

On me pogleda, stavi ruku na moje rame i reče odlučno: — Das wird gemacht.

Da to nije bila samo fraza, osvjedočio sam se skorih dana, jer je na Ilidži bila sazvana konferencija, kojoj je predsjedao Thálloczy, a od vlade prisustvovali su Hörmann, kao predstojnik administrativnog, Passini, kao predstojnik građevnog odsjeka, i moja malenkost, kao ravnatelj Muzeja. Ta je konferencija imala utvrditi načela, po kojima će se izraditi projekt za zgrade novog muzeja, a kao glavno prihvaćeno je, da se kod projektiranja u prvom redu uvaže potrebe pojedinih zbirka, koje će projektantu priopćiti pojedini kustosi, i da se s obzirom na to prihvati paviljonski sustav, a ne jedinstvena monumentalna građevina za sve, koja, kako se to pokazalo kod dvorskog muzeja u Beču, ne zadovoljava potrebama ni jedne zbirke. Isto tako se ima odustati od svakog arhitektonsko-dekorativnog balasta, koji gradnju poskupljuje, a muzeju ne pruža nikakve koristi. Kao gradilište odabrana je velika parcela između Miljacke i Kolodvorske ceste ispod starog katoličkog groblja, nekoć vlasništvo Essad-ef. Kulovića u površini od 24 dunuma. Građevni odjel je predložio jedan već od pokojnog Kállaya odbijeni, a sada prerađeni projekat, koji predviđa monumentalnu građevinu

bez obzira na potrebe muzeja, ali je taj ponovno odbijen, te se odlučno ostalo pri tome, da se muzej izgradi u paviljonskom stilu. Konačno je i taj novi projekt izrađen, te se odmah prešlo na gradnju.

Pročelje se sastojalo od dva, vanjštinom jednaka velika paviljona, spojena posebnim atrijem, određena za arheološko-historičke zbirke; u dnu je jednako velik paviljon za prirodoslovne zbirke; s lijeve strane manji paviljon za etnografiju, a njemu nasuprot jednaka zgrada za upravu, knjižnicu, arhiv i čitaonicu. Sve je to spojeno u četverokutu prostranim visokim terasama, koje su opasale botanički vrt s grupom sredovječnih stećaka, dobavljenih uz velik trud i trošak iz D. Zgošće, Vlađevine, Brankovića i dr.

Izgrađena površina svih paviljona iznosila je 4.819 m^2, terasa 3.821 m^2, botaničkog vrta 5.033 m^2, a parka, koji je sve to okruživao, 10.397 m^2. Ukupni trošak gradnje iznosio je 1,574.915 kruna, a za namještaj i vitrine 180.000 kruna.

Na toj konferenciji zaključeno je, da se i formalno raspusti muzejsko društvo, koje od 1888. g. nije funkcioniralo niti ubiralo članarine, a imovina, koja je s kamatima narasla na 10.060 kruna, da se upotrijebi u korist muzeja za prehistorička iskapanja i povećanje priručnih knjižnica pojedinih zbirka.

U tom je smislu donesen zaključak na izvanrednoj glavnoj skupštini, sazvanoj za dan 26. listopada 1906.

PUT U RUSIJU

U ljeto zadnje godine prošlog vijeka putovao sam u Rusiju, da prisustvujem slavjanskom kongresu arheologa, koji je sazvan u glavnom gradu Ukrajine Kijevu. Kao član najviših ruskih arheoloških organizacija u Petrogradu i Moskvi morao sam se odazvati pozivu, te se uputih s Hörmannom u Rusiju: on preko Galicije, a ja, da upoznam put niz Dunav, najprije u Beograd, odakle sam kanio lađom do Galca u Rumunjskoj, a odanle željeznicom u Kijev.

Stigavši u Beograd morao sam kao i drugi putnici predati putnicu na kolodvorskom povjereništvu, a povjerenik mi obeća, da će mi je poslati do podne u hotel, koji mi je preporučio i koji se nalazio tik prema lađarskoj postaji.

Vrijeme do podne upotrijebio sam, da pohodim ravnatelja muzeja Valtrovića, koji me provede kroz tadašnji još palanački muzej, te mi pokaza i znamenitosti Beograda. U podne sam objedovao u svom hotelu onako beogradski, t. j. dobro i obilno, a kad sam konobaru dao 20 dinara u zlatu, vratio mi je 20 dinara u papiru i još šačicu sitniša u srebru i bakru kao ažio.

Kako nije do tri sata popodne moja putnica još stigla, odšetah se do kolodvora, da je u povjereništvu zaištem, i sutradan rano prije zore pođoh do »agencije«, da kupim putnu kartu i da se ukrcam. Tu je opet trebalo pokazati putni list, a žandar, komu sam je dao, pregleda je, skupi obrve i

progovori važno, da me ne smije pustiti na lađu, i da imam ostati u Beogradu. Dozvani narednik to potvrdi i na moje pitanje, zašto me zaustavljaju, odvrati, da ne zna i da bi to mogao saznati u »kvartu«. Tamo se ispostavilo, da je nalog, da me zaustave, dao onaj »prijazni« povjerenik na kolodvoru, ne navedavši tomu nikakva razloga. A dok sam ja na kvartu prosvjedovao protiv takva postupka, zasvira brodska sirena i brod otplovi bez mene niz Dunav.

Neprilika, u kojoj sam se našao, bila je s tim veća, što je drugi parobrod imao poći istom prekosutra, te ja ne bih stigao na otvorenje kongresa, pa da se radi toga potužim, zapitam zapovjednika kvarta, mladog poručnika, mogu li ići na prefekturu, da se tamo potužim, a on mi odvrati, da mogu, jer u »žurnalu« ne piše ništa o zabrani, da se krećem po Beogradu, nego samo, da ne smijem otputovati. Uostalom da u prefekturi prije sedam sati nema nikoga, a dotle me pozabavi i isprati me u kavanu, da uzmemo zajutrak. Poručnik je uopće bio vrlo uslužan, te je nekoliko puta nazvao telefonom prefekturu. Dobio je tek oko sedam sati vezu, a kad je javio, o čemu se radi, bude mu naloženo, neka mi se ispriča, da je to svakako bila zabuna i da mogu ići slobodno, kamo hoću.

To mi naravski nije bilo dosta, te sam zamolio, neka javi prefektu, da bezuvjetno moram s njim govoriti, a ako me ne će odmah primiti, da idem u austrijsko poslanstvo, poslaniku barunu Schiesselu prijaviti stvar. Na to je prefekt pristao, da me primi, i ja se kolima uputih u prefekturu.

Tu je radi nedavnog atentata na kralja Milana i radi proglašenog opsadnog stanja bilo sve užurbano. U predsoblju nađoh nekoliko lancima vezanih okrivljenika, a kad sam prefektu poslao svoju kartu, iziđoše dva teško okovana okrivljenika, a mene pustiše k prefektu.

Izjavio sam mu svoje ogorčenje, da me beogradska policija kao austrijskog državljanina i funkcionera, koji se nalazi na službenom putovanju, bez razloga zaustavlja, da mi se ograničava sloboda kretanja i da ja za to tražim zadovoljštinu, te sam kao lojalan čovjek došao najprije k njemu, prije nego stvar predam u ruke austrijskom poslaniku, što ću bezuvjetno učiniti, ako mi se ne da zadovoljština.

Prefekt udari u blaže žice, stade se ispričati, da je nalog neovlašteno izdao kolodvorski povjerenik, a pošto uviđa, da gubim po voznom redu dva dana, čekajući na drugi brod, da je spreman dati mi za svaki dan 100 dinara odštete.

Na tu sam ponudu planuo i rekao, da sam ja austrijski, a ne srbijanski činovnik, da mi nismo navikli tražiti novčane, nego moralne zadovoljštine, a u ovom slučaju bi se ta sastojala u tome, da se kolodvorski povjerenik preda mnom ispriča, da kaže, što je bilo uzrokom njegovu postupku, i da radi samovoljnog postupanja bude kažnjen. Videći, da ja od svojih zahtjeva ne odustajem, pozva telefonski željezničkog povjerenika, izgrdi ga na pasja kola, a na pitanje, zašto je obustavio moj odlazak, odvrati onaj, da je ruski konzul u Sarajevu na mojoj putnici uz vizum dopisao toplu preporuku na sve ruske vlasti, da mi u slučaju potrebe u svemu budu na ruku, jer da sam njegov lični prijatelj. A kako su onda odnošaji između Srbije i Rusije bili napeti, učinilo mu se to sumnjivim, pa me je zaustavio, dok se stvar ne razbistri. Konačno me dosta skrušeno zamoli za oproštenje.

Tako završi moj prvi konflikt s beogradskom policijom, i ja se uputih u austrijsko poslanstvo, gdje me poslanik, ma da je bilo još vrlo rano, primi, a kad sam mu razložio, što me je zadesilo i kako sam pribavio sebi zadovoljštinu, bilo mu je to drago, te je rekao doslovce: — Da se svi Austrijanci u tuđini tako energično zauzimlju za svoje dostojanstvo kao

Vi, uživali bi u svijetu bolji ugled, nego dosada. Uostalom, ja ću sa svoje strane poraditi, da Vam se dade zadovoljština i kao službenoj osobi!

I stari gospodin održao je riječ. Desetak dana nakon mog povratka iz Rusije dobio sam preko bosanske vlade obavijest od izvanjskog ministarstva u Beču, da se srpski ministar predsjednik radi onog incidenta ispričao poslaniku, a na polasku u Niš požalio je tu nezgodu i kralj, te da ministarstvo i vlada drže, da je time stvar likvidirana.

Iz Beograda sam se prevezao, sit beogradskog gostoprimstva, u Zemun i tu saznao, da slučajno sutradan zorom polazi mimo voznog reda posebna lađa niz Dunav. Njom sam nakon dva dana stigao u Galac, odavle kolima u Reni do željezničke postaje i željeznicom preko Besarabije u Kijev.

Vožnja niz Dunav, ma da su ljetni dani bili sunčani i vedri, prilično me je razočarala, jer sam od obalne krajine malo što vidio. Dunav, koji je u ilovastom tlu izrovao duboko, s desna i lijeva visokom strmom obalom opasano korito, imao je nisku razinu, a preko obala mogao se samo na mjestima razabrati koji manji isječak dunavske nizine. Samo silhueta starog smederevskoga grada unijela je u tu monotoniju nešto romantike, koju su nadmašile goleme klisure Željeznih vrata, koje su toliko stisle korito Dunava, da se put brodovima morao umjetno prokrčiti na onom dijelu, gdje je nekoć Trajan sagradio svoj glasoviti most. I tako sam okom uhvatio samo po koju sliku i to većinom kod pristaništa, gdje su lučke zgrade svojim mršavim fasadama kvarile svaki ljepši izgled.

Rano zorom trećeg dana stigoh u Galac, jednu od najvećih dunavskih luka, gdje je sve kipjelo i vrvjelo od živog prometa lađama svih narodnosti, među kojima mi je udario u oči veliki broj grčkih brodova. Sam grad je moderno iz-

građen, bez osobitih znamenitosti. Osobito su zanimljivi izvoščiki s malim, elegantnim, gotovo dječjim fijakerčićima, u koje su upregnuti živahni, vatreni vlaški pastusi, a kočijaši su im bili u duge kaftane odjeveni Skopci ili, kako Rusi izgovaraju, Skapeci. Ti pripadaju nekoj u Besarabiji i Ukrajini rasprostranjenoj orijentalnoj sekti, jer se i antropološki razlikuju od Ukrajinaca, te su vjerojatno ostatci starih Kabira.

Askeza — a kao najbolje poticalo za nju — kastracija bila im je vjerska dužnost, te su joj se podvrgavali u zreloj dobi; posljedice te operacije odražavaju se u čitavoj njihovoj pojavi, jer su golobradi, visoki, ugojeni, s kreštavim ženskim glasom; u moralnom su pogledu osobito radini i štedljivi, upravo gramzljivi, s neobično izraženim talentom za sticanje novca, kojim obilno opskrbljuju svoju djecu, rođenu u doba prije svoje operacije. U Galcu su oni trgovci, mešetari, bankari i — izvoščiki, a našao sam ih i u Kijevu i Moskvi, osobito među bankarima, sarafima i veletrgovcima.

U Galcu sam najmio izvoščika — čudnim slučajem Bošnjaka — koji me odveze u Reni. Tu uđoh u širok, prostrani ruski vagon, opremljen svim uređajima, potrebnim za dugotrajno putovanje po nepreglednim ruskim daljinama; ali su u vožnji ta kola spora, kao u nas mješoviti vlakovi. Uza svu rodnost i plodnost nepregledne ukrajinske ravni nisam naišao ni na jedan dio kraja, koji bi putniku pružao zanimljivu sliku, osim one beskrajne daljine. Samo gdjegdje vidiš pred kojom kolibom seljaka, kako promatra prolaz vlaka. Odjeven je kaftanom, kojemu skuti sežu gotovo do zemlje; na glavi mu je šapka, na nogama blatne čizme, a lice kao da mu potječe još iz dobe prije onoga, kad je Petar Veliki, da svoje Ruse privede civilizaciji, izdao strogu odredbu, da briju bradu i šišaju kosu. Među tim bradatim tipovima opazio sam po neko lice, komu su obrazi bili obrasli bradom do očiju, te me

je podsjećalo na tipove plemena Aino na dalekom sjeveroistoku Sibira. Kako sam uostalom veći dio puta prevalio po noći, nisam od Ukrajine mnogo ni vidio. Stigavši u Kijev odveze me izvoščik u hotel na Kreščatiku, najširoj kijevskoj ulici. Tu sam se provezao kraj višekatne palače, koja je bila sva u plamenu. To je bila palača Slavjanskoga, koji je svojim velikim, sjajno izvježbanim pjevačkim zborom obišao sve evropske prijestolnice, da prvi put sa sjajnim uspjehom otvori propagandu za rusku narodnu vokalnu pjesmu. I ja sam ga nekoć imao već prilike slušati u Zagrebu. Umjetnički uspjeh tih turneja bio je, kako se stari Zagrepčani sjećaju, izvanredno velik, a ni materijalni nije bio manji, jer se Slavjanski vratio u Rusiju s toliko zarade, da je na Kreščatiku mogao sagraditi onu palaču, koju je pred mojim očima plamen pretvorio u ruševinu.

Kijev je sveučilišni grad, grad lavra*), sabornih crkava i samostana, u ono doba najveća tvrđava u zapadnoj Rusiji, puna vojnika i časnika, grad ruske narodne vokalne i crkvene koralne pjesme. Radi bogatstva na glasu je Pečerskaja Lavra sa svojim podzemnim spiljama i hodnicima, u kojima žive u gustom mraku isposnici, kojiput do pâsa zakopani u zemlju, te u molitvi i pregaranjima provode asketski život. Usto je Kijev i prometan trgovački grad, a zanimljivo je, da je gotovo svaki trgovac ondje bio vješt njemačkom jeziku. Među kupecima (trgovcima) ima mnogo židova, koji u gradu imadu svoje trgovine i poslovnice, a podvečer idu u svoj ghetto izvan grada, gdje žive sa svojim porodicama te noću ne smiju izlaziti.

Stigavši u hotel našao sam ondje Hörmanna, koji mi je pripovijedao, kako je pri dolasku u hotel gotovo nastradao,

*) Lavre zovu se isposnički manastiri.

jer je, kad mu je gostioničar pokazao sobu, pogazio nogom žohara, koji se sobom prošetao. Gostioničar ogorčen radi tolikog bezboštva, koje se ne žaca pogaziti t a r a k a n a, nije ga htio primiti u svoj hotel. I samo posredovanjem ruskih poznanika uspjelo je, gostioničaru dokazati, da tarakani u Evropi ne uživaju ono poštovanje, koje im se iskazuje u Rusiji, i da ih smatraju i trijebe kao kućnu gamad. Pri dolasku našao sam u istom hotelu i nekoliko poznanika iz Berlina i Beča, a među njima ravnatelja dvorskog muzeja Hagera uz bocu hljebnog kvasa, za koji sam mislio, da je bavarsko pivo, dok mi Hager nije protumačio, kakvo je to nevino piće.

Grofica Uvarovna nas je najljubaznije sretala i brinula se, da nam boravak bude ugodan. I sam kongres je vrlo uspio, te smo čuli i vidjeli mnogo, što nas je zanimalo, napose z e m j a n k e, iskopane na obali Dnjepra, kojih je pravo značenje tek poslije protumačeno.

Na prvoj sjednici kongresa održao sam na francuskom jeziku referat o prehistoričkim iskopinama u Bosni, i predložio članovima album s najvažnijim bosanskim iskopinama.

U Kijevu je zateklo Hörmanna i mene pismo od g. Heruca, koga smo nekoć poznavali kao knjižara u Zagrebu: poziva nas, neka se na povratku svratimo u Moskvu, da nam je potanko pokaže, a kao znak, po komu ćemo ga prepoznati na kolodvoru, bit će bosanski fes, koji će nositi na glavi. Heruc nam je pokazao Moskvu od Kremlja i Crvenog trga do periferije, koliko je to bilo moguće u dva dana, a pripovijedao nam je i o svom životu u Rusiji, kako se pred petnaest godina preselio u Petrograd, tu se oženio, prešao na pravoslavlje, te se tako »porusio«. U novoj domovini se osjeća sasvim dobro, samo ga kojiput uhvati čežnja za Zagrebom ili bar za

kojim Zagrepčaninom, kojega bi put, kao i nas, nanio u Rusiju, da se s njim porazgovori o životu u Zagrebu i u Hrvatskoj.

Iz Moskve se odputih preko Lavova i Pešte u Sarajevo, kamo stigoh treći dan, sav isprebijan od dugog i napornog puta.

DONJA DOLINA I DRUGE ISKOPINE

Kad je Fiala umro, 1898. g., a nije bilo naći podesna mu nasljednika s potrebnom stručnom spremom, morao sam ponovo preuzeti upravu prehistoričke zbirke u svoje ruke, te sam je, uz druge, držao sve do svjetskog rata. Vratio sam se opet iskapanjima, od kojih su bila najvažnija neolitska naselja u Donjem Klakaru (1900.) i Novom Šeheru kod Žepča (1906. do 1908.), pa sojenice na obali Save kod Donje Doline niže Bos. Gradiške. Od osobite su važnosti bile te sojenice kao rijetko sačuvan primjer prehistoričkog riječnog naselja, koje je obalnim rubom Save zapremalo velik prostor, a građevne su mu se sastojine sačuvale ne samo u najdubljim slojevima nego i u gornjima do samog tavana i krova, jer ih je riječni mulj tako obavio i time zaštitio od bujice, da su se, iako istruli, dobro razabirali pojedini dijelovi gornje konstrukcije kuća i tavana.

O radu, koji je tu obavljen u nekoliko godina, i to samo u doba, kad je Sava bila niska, može svako sebi stvoriti sud, ako uvaži, da je otkopan prostor od 2425 m^2, a materijala u iznosu od 11.000 m^3, te je poprečna dubina iskopina iznosila 4.5 m, ali na mjestima i više od 6 m. Uspjeh tih iskapanja nadilazio je sva očekivanja, jer je njima razjašnjena konstrukcija takvih riječnih naselja u najtanje sitnice, kao ni jednom sličnom iskopinom u Evropi, a otkriven život i rad naših sojeničara na način, koji je znatno nadopunio sva prilikom drugih

iskopina stečena iskustva o životu prehistoričkog žiteljstva Bosne. Muzeju su te iskopine dale nepregledan niz starina sviju vrsta, a osim toga i niz spomenika, kakvih nema ni jedan muzej u Evropi, tako dvije hrastove lađe od 13 i od 5.5 m duljine, nekoliko grobnica s lijesovima od hrastovine, zakopanih ispod podnica kuća, i konačno je obreteno na obližnjim Gredama i groblje ovoga naselja. koje je popunilo sliku, dobivenu iskapanjem sojenica u znatnoj mjeri. O ratarstvu starosjedilaca tih sojenica svjedoče nam čitavi tavani pougljenog žita: pšenice, ječma i prohe, kao što nam o lovu govore glave prabika, goleme rožine jelena i kosti veprova, srna, dabra i druge lovine. Domaće životinje zastupao je sojeničarski pas, krmak, govedo i konj. Tu su cvali svi obrti one dobe: lončarstvo, kovanje željeza, lijevanje bronce iz kamenih kalupa, kožarstvo, prerađivanje kosti i rožine i obrađivanje pređe u konce i tkanine, a spomenici dnevnog života od bezbroj dječjih igračaka, žlica i posudica za pitanje do različnih rekvizita pogrebnih obreda sačuvali su se u tolikom broju kao ni u kojem savremenom naselju u Bosni i izvan nje. Ti su rezultati bili vrlo znatni ne samo s obzirom na to, da su nam upravo savršenim načinom upotpunili sliku o ilirskom pražiteljstvu Bosne, kako nam ju je prikazivao čitav niz dosadašnjih iskopina, — važni su i s razloga, jer nam objašnjavaju život i rad ilirskih sojeničara savske doline i jer nam se tu gotovo u cijelosti sačuvala slika sojeničarske kuće brvnjare, sagrađene nad vodom na podnici, koja je ležala na gustim na oko nepravilnim nizovima hrastovih kolaca, zabitih u savski mulj. Te kuće odaju već neki savršeniji raspored, jer se ne sastoje od jedne same prostorije, nego su pregradom razdijeljene u dva dijela: prednji bez stropa, s ognjištem u sredini i badžom u krovu, odgovarao bi starogrčkom m e g a r o n u, stražnji sa stropom služio je kao ložnica (t h a l a m o s), a

tavan nad njom kao spremnica za živežne namirnice i žito — pšenicu, ječam i prohu — koje se tu pougljenjeno našlo u velikim količinama.

S obzirom na to pougljeno žito nametalo se pitanje, jesu li se zrna žita kroz vjekove zbog dezoksidacije u zemlji pretvorila u ugljen, ili se žito namjerice pržilo za to, da mu se ubije klijavost te da se tako bolje konzervira, a osim toga i lakše tare i melje. U tim su kućama zanimljiva domaća ognjišta, na podnici okrugla oblika, ograđena lijepo svastikama ornamentiranom ogradom od ilovače, koja su kroz ilovastu rešetku i lijevkom pod njom bila spojena s prostorom ispod kuće, gdje sam u više slučajeva našao grobnice starenika porodice, sahranjenih u hrastovu lijesu, sastavljenom od cijepanih dasaka. Vjerojatna svrha tog rasporeda bila je ta, da i pokojnik bude sudionikom žrtava, libacija i kađenja prinošenih na domaćem ognjištu-žrtveniku. Tu smo dakle naišli na najstariji trag, a vjerojatno i podrijetlo kulta Lara u sojenicama, koji je kod Italika i srodnih im Ilira imao veliku ulogu.

Tu su se u sojeničkim brvnjarima mogli nazrijevati i najstariji elementi dorskog hrama, dakako još posve na prehistoričkom razvojnom stupnju: grob, ograđen pletenom ogradom, da ga stoka ne opogani, bila bi c e l l a, hrastovo stupovlje oko te primitivne celle bio bi trijem — a l a e — u peripterosu; samo hrastovo stupovlje, koje bez baze neposredno niče iz zemlje, naliči svojim zdepastim oblikom na masivni dorski stup s kapitelom, izvedenim od masivne drvene ploče, umetnute između stupova i greda i prema stupu nešto zaobljene, a u pojedinim elementima gornje zgrade lako je prepoznati pojedine sastavine arhitrava: epistil, triglife i metope te konačno strehu (g e i s o n i s y m a) sa zabatnjakom (tympanon) u pročelju. Hipoteza, da je oblik dorskog hrama pro-

izašao iz drvene arhitekture, nije bila nova, ali je u Dolini utvrđeno, da podrijetlo tomu imamo tražiti u prehistoričkim sojenicama, kao što je tamo nikao i kult Lara. Drvenih lađa nađeno je nekoliko u jezerskim naseljima padovanske nizine, ali nije uspjelo ni jednu dići i očuvati za muzeje, jer je hrastovo drvo, stoljećima ležeći u vodi, tako omekšalo, da bi se moglo prstom probiti, a na suhu bi se ta masa pod utjecajem zraka i sunca ljuštila u tankim kovrčastim slojevima, dok se ne bi raspala u sitno trunje. Manji čamac pokušali smo impregnirati làkom, koji je rastopljen špiritom, ali je to bilo vanredno skupo, a kad smo naišli na veliki čamac, nestalo je u Gradiški laka, ma da sam obišao za to sve dućane. I slučajno se dosjetih, ne bi li istu uslugu učinio i svijetli karbolinej, koji se i inače upotrebljava za konzerviranje drva, i pokus je vanredno uspio. Čim se očistio koji komad lađe, natopili bi ga karbolinejem i nastavili time, doklegod je drvo upijalo ulje. Tako je uspjelo uz razmjerno malen trošak preparirati čamac, da se smješten lebdeći na podvučenim kolanima, u ogradi od vrljika i letava, mogao dići s mjesta. Pošto se osušio, mogli smo ga na splavi konstruiranoj od čamaca, dopremiti do Sijekovca i spraviti u poseban vagon.

Sređivanje bogatog arheološkog materijala iz Donje Doline te njegova obradba u »Glasniku« bio je velik posao, koji me je dugo vremena zabavio. Trud nije bio uzaludan, jer se stručni svijet zanimao za naš posao; što se vidi i po tome, što me je najglasovitiji danski arheolog Sophus Müler predložio za dopisnog člana arheološkog društva u Kopenhagenu.

U to doba moga rada idu i neke manje opsežne ali za nas važne iskopine na području bosanske prehistorije, od kojih su spomena vrijedne one u Gorici kod Posušja (1898.), gdje sam otkrio jednu zidanu u s t r i n u ili krematorij, gdje su se spaljivali mrtvaci, i gdje sam u debelom b r e c c i j i sličnom

sloju sažganih kostiju našao kacigu uz množinu oružja i bročana nakita, karakteristična za zapadno ilirsko područje, koje odaje u nekoj mjeri prekomorski utjecaj iz Italije. Jedna velika gromila, otkopana 1900. g. na Plani kod Bileka, dala nam je dvije krasne brončane kacige ilirskog oblika i mnogo različnog nakita i oružja ardiejskih junaka, koji su u njoj sahranjeni. Druga jedna ustrina, koju sam otkopao u Lamincima, vodi nas opet u kasno-latensko doba, prelazeći pojedinim tipovima u prve godine rimskog osvajanja. Treću ustrinu otkopao sam kod Mahrevića 1909. g., koja pripada također latenskom periodu. Konačno je vrijedna spomena i gradina nad vrelom Rame, koju sam našao već 1900., a potanje proučavao 1912. godine. Pripadala je dobi bronce i idućoj hallstattskoj dobi, a važna je kao sjedište domaće brončane industrije. Uporedo s time nastavio sam priopćivati starobosanske natpise na stećcima. Napose je bio važan natpis Kulina bana, nađen 1899. godine kod Muhašinovića blizu Visokog, i to zato, jer nam daje nove podatke o tom slavnom banu i jer je to najstariji hrvatski pismeni spomenik, obreten dotad u Bosni.

U to doba ide i moja najveća numizmatska radnja, monografija o »Slavonskim Banovcima«, gdje sam po prvi put pokušao potanje obraditi to dotle neobrađeno, a za nas vrlo važno pitanje hrvatske numizmatike (1897. g.).

HRVATSKI KLUB

Od svih uspjeha, što sam ih postigao za svoga pionirskog rada u Bosni, najdraži mi je osnutak Hrvatskog kluba. Kad sam bio došao u Sarajevo, nije ondje bilo ni traga društvenom životu. Domaći je svijet živio po konfesijama odijeljen u posebne grupe, a nadošla činovnička i časnička inteligencija zastupala je dvije posebne društvene kaste. Činovništvo je bilo minijaturni kaleidoskop narodnosti i odraz monarhijine narodne mješavine. Svaka je narodna grupa živjela odvojeno od drugih, bez unutarnje veze, koja bi okupljala sunarodnjake. Većina su bili Hrvati; ali je tu bilo i mnogo Nijemaca, Čeha, Poljaka, Ukrajinaca, Rumunja i nešto malo Madžara. Kraj takve mješavine nije čudo, da je njemački jezik prevladao u uredima i u privatnom životu. No osim svog ureda i kavane, nisu svi ti ljudi imali stalnog sastajališta, gdje bi se pozabavili i porazgovarali o svojim prilikama, potrebama i željama. Nestašica svake društvene veze mnogome je, koji je došao u Bosnu, da za nju radi i sebi osnuje budućnost, otešćala onako težak položaj. Društvenu nepovezanost i rastrganost povećalo je i to, što je inteligencija, pretežno činovnička, često mijenjala mjesta svog službovanja, te je tako otešćano stvaranje jezgre, oko koje bi se formiralo buduće društvo.

Hrvati su bili u toliko boljem položaju od ostalih narodnosti, što ih je bar jezik vezao uz domaće žiteljstvo, — premda su i tu vjerske razlike mnogo dolazile u obzir i spre-

čavale bliži dodir i međusobno približavanje. Oni su prvi osjetili potrebu, da stvore neko središte, koje će privući sunarodnjake i držati ih na okupu, i iz te potrebe nastade najprije hrvatsko pjevačko društvo »T r e b e v i ć«, koje je postiglo u tom pogledu mnogo, ali ne sve. Na koncertima »Trebevića« sastajalo se doduše sve, što je u ono doba mislilo i osjećalo hrvatski, ali čim bi se takav koncerat, koji je u glazbenom vidu uvijek bio na visini, svršio, razišli bi se svaki na svoju stranu, te se nisu opet vidjeli do druge slične zgode. Ovako je bilo i s »Napretkom«, kojemu su kao potpornom društvu pristupili redom svi Hrvati, ali ni tu nije bilo prilike češćem sastajanju članova, a to je glavni uvjet društvenosti.

Da se doskoči takvoj društvenoj praznini, osnovan je u Sarajevu t. zv. »Gospodski klub«, u kojem se okupljala sarajevska inteligencija; ali je to u jednu ruku bio međunarodni klub ponajviše s njemačkim jezikom, a onda nije u svojim udobnim prostorijama pružao članovima ništa osim veliki izbor novina u čitaonici i kartaških stolova, oko kojih bi se okupile međusobno odvojene grupe igrača.

Osjećajući za to potrebu jednog društva, koje će bar sarajevske Hrvate okupiti u jedno kolo, nikla je ideja, da se osnuje »H r v a t s k i k l u b«, koji će ispuniti onu prazninu u dosadašnjem društvenom životu. Tako se složio odbor, u kojemu ponudiše meni predsjedništvo. Ja sam mislio, da na čelo kluba treba da dođe koji od Hrvata visoka položaja, pa sam predlagao, da se predsjedništvo ponudi ili Kosti Hörmannu ili dru Adalbertu Sheku, te sam preuzeo dužnost, da jednog od njih sklonem, da se toga primi, a ako ne uspijem, da ću sam primiti čast.

Hörmann, koji je nedavno bio imenovan predstojnikom administrativnog odjela zemaljske vlade, izjavio mi je, da bi se rado primio toga, ali da kao poglavar jednoga čisto poli-

tičkog odjela ne smije preuzimati nikakve nacionalne funkcije, koja bi bila nespojiva s njegovim položajem. Bolje sreće nisam bio ni sa Shekom, koji je onda bio predsjednik vrhovnog suda i nadao se, da će postati predstojnikom pravosudnog odsjeka. I tako mi ne preosta drugo, nego da se sâm prihvatim predsjedništva.

U odboru su bile same istaknute hrvatske osobe: Vancaš kao podpredsjednik, prof. Bosutić blagajnik, Dušan Plavšić tajnik, Nikola Ostojić jedan od prvih pokretača novog kluba i mnogi drugi, koji se dadoše svesrdno na posao oko ostvarenja kluba, te društvene hrvatske ustanove. U Štambukovoj kući na uglu Ćemaluše i Kulovićeve ulice iznajmismo prve privremene prostorije, a kad je izgrađeno krilo iste zgrade u Ćemaluši i prema našim željama prostorije, koje će odgovarati potrebama većeg broja članova, prešao je klub tamo. Za prostorije je nabavljen jednostavan, ali ukusan i udoban namještaj, i te su nam prostorije služile, sve dok nije dovršena Napretkova palača, u koju se klub konačno preselio.

Naš se klub razlikovao od »gospodskoga« time, što nije bio namijenjen samo muškim članovima, nego je i za gospođe uređena posebna dvoranica, gdje su se one svaki dan sastajale. I tako su se zbližile i obitelji, koje su donde živjele odvojene i svaka za sebe. U klubu su priređivane često u pet sati po podne čajanke i koncerti, osobito hrvatskih umjetnika, koji bi dolazili u Sarajevo. U tome je bio zaslužan Vancaš kao prvorazredni glazbenik i zborovođa. Odlikovale su se i naše gospođe brigom oko ukusne dekoracije dvorane i obilnim zakuskama. Pri poslu takvih priprema bila mi je desna ruka moja žena, koja se upravo natjecala s ostalim članicama, da što ljepše uspiju priredbe, kakvih Sarajevo dotle nije vidjelo. I tako je »Hrvatski klub« unio u društveni život malo življeg poleta, a što je glavno, zbližio je inače raštrkane hrvatske

obitelji u jedno kolo, gdje se svaka od njih, i domaća i doseljena, smatrala kao u svom domu. Pa kao što je duh hrvatske solidarnosti oživio u »Hrvatskom klubu« novim životom, tako je u njemu nikla i mnoga ideja, koja je bosanskom hrvatstvu donijela obilna roda. Dok sam bio u Sarajevu, taj je duh napredovao, vršio čak u ratno doba svoju uspješnu zadaću, a kad sam napokon ostavio Sarajevo, predao sam ga u ruke mlađem naraštaju sa željom, da i dalje radi na njegovu procvatu i da bude društvena veza svim Hrvatima Bosne bez razlike, da li su vjerom katolici ili muslimani.

Uza svoju društvenu zadaću izvršio je klub i drugu, važniju, pridonoseći mnogo u radu oko nacionalnog osvješćivanja bosanskih Hrvata i njihova zbliženja s hrvatskom maticom. Plod toga rada vidimo tek danas u pravom svijetlu.

NESUĐENA IZLOŽBA

Svake sam godine običavao s porodicom provesti po dva mjeseca na ljetovanju u Palama, gdje sam usred guste crnogorice sagradio šumsku kuću. Kolima ili na konju išao bih odavle u Sarajevo na rad, a podvečer se vraćao. Jednoga ljetnog dana dođoše mi u pohode Ivan Tišov, moj bivši đak iz obrtne škole, i dr. Dežman, urednik »Obzora«. Tišova sam uvijek cijenio kao marljiva i nadarena slikara, koji je, samo ako ne bi skrenuo kojom modernom stramputicom, obećavao postati jedan od naših najvećih slikara. Dežmana sam poznavao samo po imenu i po načinu i duhu Obzorova pisanja. Mislio sam, da se slučajno našao s Tišovom i ispratio ga u Pale. Međutim mi u razgovoru rekoše, da su namjerno došli, da me zainteresiraju za jednu stvar. Radilo se o tomu, da su hrvatski umjetnici, koji će svoje radove izlagati na umjetničkoj izložbi u Beogradu, naumili prenijeti svoje umjetnine poslije izložbe u Sarajevo, da ih tu izlože, kako bi se time pružila bosanskim Hrvatima prilika, da se upoznaju s radom hrvatskih umjetnika. Zamolili su me, da tu stvar uzmem u ruke, da u Sarajevu sastavim izložbeni odbor i nastojim naći zgodne prostorije te isposlovati polakšice za prijevoz umjetnina, svakako da sve udesim, što je nužno, kako bi ta stvar ispala što ljepše.

Meni se ta zamisao svidjela i s umjetničkog gledišta i s obzirom na to, što će bosanski Hrvati imati prilike na toj izložbi uvjeriti se na svoje oči, kako su banovinski Hrvati na visokom stupnju umjetnosti, a to će im biti nov poticaj

za rad oko ojačanja narodne svijesti. Prihvatio sam s veseljem povjerenu mi zadaću, i kad sam se nakon nekog vremena vratio u Sarajevo, sastao sam se s prijateljima u »Hrvatskom klubu«, i tu se složio odbor za priredbu prve izložbe hrvatskih umjetnika u Sarajevu. Predsjednikom izabraše mene, a tajnikom Dušana Plavšića, koji je, ma da je grčko-istočne vjere, bio najgorljiviji suradnik u »Hrvatskom klubu«, a imao je usto profinjen ukus i bogato iskustvo u priređivanju slikarskih izložba. Pohodio sam najprije Essad-efendiju Kulovića, sarajevskog gradonačelnika, i on je odmah pristao, da nam za izložbu stavi na raspolaganje svečanu dvoranu gradske vijećnice, koja je vrlo reprezentativna, dobro rasvijetljena velikim prozorima i kao stvorena za izložbu. S obzirom na kulturnu svrhu nije mi bilo teško ni kod željezničke uprave isposlovati besplatni željeznički prijevoz slika na bosanskim željeznicama, a osim toga je putem štampe bila sarajevska javnost zainteresirana za tu izložbu, te je već unaprijed bio osiguran posjet.

Obavijestili smo o svemu zagrebački odbor, kojemu je bio predsjednik profesor Brunšmid, i čekali, kada će slike iz Beograda stići u Sarajevu.

Međutim se srpska štampa digla protiv toga, da se u Sarajevu priređuje izložba h r v a t s k i h umjetnika. Tvrdilo se, da je Bosna »srpska« zemlja, još neoslobođena i da u njoj nema mjesta nekoj specijalno hrvatskoj izložbi. Digla se tako čitava graja, srbijanske novine nagoviještale sabotažu, a jedne su čak prijetile, da će vagon, u koji će se utovariti umjetnine, raznijeti bomba, prije nego i krene u Sarajevo. Nakon nekoliko pisama amo i tamo obavijestio nas je zagrebački odbor, da ne drži uputnim, da se u takvim prilikama i u takvoj atmosferi održi izložba. Mi smo s naše strane uporno zastupali stajalište, da je zagrebački odbor,

obvezan, da održi svoje obećanje, s tim više, što namisao za tu izložbu nismo pokrenuli mi, nego baš predstavnici društva hrvatskih umjetnika, koji su napose došli k meni, da poduzmu za to potrebne korake. Mi smo izvršili sve, što se od nas tražilo, a sada je na redu, da predstavnici hrvatskih umjetnika izvrše, što su obećali. Hajka je postajala u beogradskim novinama sve žučljivija, dok se u Beogradu ne dosjetiše načinu, kako će osujetiti sarajevsku izložbu. Pokrenuše akciju, da se pokupuje što više hrvatskih slika uz pogodbu, da se kupcima one predadu odmah, a pojedini hrvatski slikari dobiše povrh toga orden sv. Save. I tako je uspjelo pokopati tu hrvatsku izložbu u Sarajevu prije negoli se i rodila.

Odlikovani svetosavci postali su onim časom veliki pobornici jugoslavenstva. Ja sam se snebivao, kako silan preokret može u dušama odlikovanih proizvesti onako malen orden, koji je u tadašnjoj listini evropskih dekoracija bio na zadnjemu mjestu. Kod Dežmana mi to nije bilo čudno, jer je kao glavni urednik Obzora živio u jugoslavenskoj atmosferi, ali me je boljelo zbog Tišova, koji je bio seljački sin, kojega je Kršnjavi doveo iz seoske zabiti u obrtnu školu, poslao na slikarsku akademiju u Beč i Monakov, imenovao ga profesorom slikarske akademije u Zagrebu, gdje je za nj uređen atelje i pomagao ga u radu, koliko je mogao: on je jednom riječi imao i život i opstanak i napredak zahvaliti Hrvatskoj, pa da u doba, kad je dorastao do muža, pođe u Jugoslavene! Sve to nisam shvatio odmah, ali razabravši, kakvim je vodama zaplovio, polako sam se povukao, dok se naše veze nisu same od sebe pretrgle.

ARHIVSKE STUDIJE

Jednom prilikom, u razgovoru s drom Thallóczyjem o tome, kako historičko proučavanje Bosne još oskudijeva u dovoljnim vrelima i prikladnim diplomatarima, razloži mi on nakanu, da pristupimo predradnjama za izdanje što potpunijeg diplomatara Bosne i da se što prije pribere potrebni arhivski materijal. U prvom bi redu trebalo proučiti sve arhive, koji dolaze u obzir, dobaviti iz njih dobre prijepise dokumenata važnih za povijest zemlje, a kad se taj posao svrši, pristupiti izdanju dokumenata, koji će ući u taj veliki zbornik. Kako taj veliki posao treba mira i neometanog rada, moći ćemo ga se prihvatiti, kad obojica odemo u mirovinu. Zasad i idućih godina dali bi se na sabiranje prijepisa i ispisivanja dokumenata, a to bismo razdijelili među sobom tako, da bi mene zapali dubrovački i drugi dalmatinski arhivi, a on bi obradio dokumente u arhivima monarhije, Italije i drugih zemalja, koliko tamo uopće ima dokumenata s područja bosanske povijesti. Kako je ta ideja bila vrlo zahvalna, te bi provedena u djelo značila izvanredno velik napredak nauke o bosanskoj povijesti, pristao sam oduševljeno, da se latim namijenjene mi zadaće. Zato pođem god. 1907. u Dubrovnik, da se upoznam s tamošnjim arhivom i povijesnim dokumentima, koji se tamo čuvaju. Već prvih dana svog boravka u Dubrovniku osvjedočio sam se o tomu,

kako je to upravo neiscrpljivo vrelo za bosansku povijest, i kako je upravo neznatno ono, što je od tog blaga dotada ugledalo svijetla.

Počeo sam čitati list po list zbirke »Libri Reformationum«, »Lettere e Commissioni di Levante«, »Aeta Notariae«, »Lamenta« i druge, gdje sam se mogao nadati podatcima za potpunije razjašnjenje povijesti i kulturnih prilika Bosne. Započeo sam s dokumentima 14. vijeka i tečajem idućih godina, boraveći po mjesec ili dva u Dubrovniku, došao sam do doba mohačke bitke. Pregledao sam i pojedina pisma, porazbacana po policama arhiva, smještenog u ono doba u prizemlju kneževskog dvora. U jednoj škrinji našao sam među ostatcima stonskog arhiva množinu turskih dokumenata, pisanih bosanicom: ahdnama, fermana, berata, hudžeta, ilama i drugih spisa 15. vijeka, donde skroz nepoznatih, a za prelazno doba turskoj vladavini u Bosni od neprocjenjive vrijednosti. Te sam dokumente priopćio u svojoj knjizi: »Tursko-slovjenski dokumenti dubrovačkog arhiva« (1911.), jer čine zasebnu cjelinu te objašnjavaju jedno od najtamnijih stranica bosanske povijesti. Ti dokumenti pokazuju povezanost sredovječne Bosne s onom turskog doba, razbistruju mnoge nepoznate odlomke i ispravljaju mnoge krive navode u povijesti Bosne. Oni nam pokazuju, kako su Bošnjaci u početku turskog gospodstva znali sebi izvojevati nesamo odlučno mjesto u upravi svoje zemlje, nego i na samom carigradskom dvoru postići odlične i odlučne položaje i ondje utjecati na upravu svoje zemlje i čitave carevine. Oni nam kazuju, da su glasoviti upravljači Bosne u ono doba bili podrijetlom Bošnjaci kao Isa-beg, Ahmad-beg Hercegović, Skender-beg Mihajlović, Sinan-paša Borovinić, Mustafa-paša Jurišević, Ahmed-beg i Skender-beg Vraneševići. Mehmed-beg Obrenović, Mustafa-beg Bogojević, Hasan-beg Mihajlović i dr.

Svi su ti, iako muslimani, podržavali trajne veze sa svojim suplemenicima, govorili su i nadalje hrvatskim jezikom i pisali bosanicom, a dijaci, koji su im vodili kancelariju, bili su mahom domorodci.

Drugi važan dokumenat, koji sam tu našao i priopćio, bio je »Testamenat gosta Radina« (Gl. z. m., 1911.) i k tomu dodatci, štampani pod naslovom »Još o testamentu gosta Radina i o patarenima« (ib. 1913.).

Na osnovi dubrovačkih arhivalija uspjelo mi je u monografiji »Gazi Husrefbeg, njegov život i rad« (1912.) objaviti mnoge faze u životu ovoga velikog islamskog dobrotvora i dokazati, da je i on bio podrijetlom Bošnjak, dok je njegov vojvoda i potonji mutevelija Murat-beg bio rodom Šibenčanin, brat kanonika Jurja Tardića.

Spomenute radnje bile su tek prigodne, po svom sadržaju podesne, da se posebno obrade, a glavni se rad sastojao u prikupljanju što potpunijih serija dokumenata od početka 14. vijeka pa do mohačke bitke. Već taj materijal iz Dubrovnika bio bi podesan, da u novom svijetlu prikaže povijest Bosne, a popunjen materijalom iz drugih arhiva on bi tu povijest prikazao u savršenom obliku.

Sudbina na žalost nije htjela, da naumljeni »Bosanski diplomatar« ugleda svijet štampom: svjetski rat, tragična smrt, koja je pokosila dra Thallóczyja, prevrat od god. 1918., neizvjesnost, koja je obavila budućnost Bosne, te konačno moje umirovljenje osujetiše i onemogućiše daljni rad na tom području, a osta mi samo nada, da će se mlađi učenjački naraštaj prihvatiti posla, koji nama nije bilo suđeno dovršiti.

Zalazeći u tim istraživanjima sve više u tursko doba i nalazeći, kako se uporedo s jačanjem turske vlasti i u dubrovačkom arhivu sve više množe dokumenti, pisani turskim jezikom, morao sam i njima svraćati pažnju. Isprva sam se

tu radi jezika morao pouzdati u tuđu pomoć, napose mi je tu bio pri ruci Riza-efendija Muderizović, koji je bio osobito vješt starom turskom kurijalnom stilu, dok se kraj njega nisam toliko uvježbao, da sam nekoje tekstove mogao sâm čitati. I te su studije donijele donekle plod, a među rezultatima spominjem radnje »Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni« (1915.), »Stari turski agrarni zakonik za Bosnu« (1916.), »Pabirci iz jajačkog sidžila« (1918.) i »Uloga Bošnjaka u srpskom ustanku«.

Arhivske studije osvijetlile su razdoblje turskog napredovanja u Bosni neočekivanim načinom: prikazuju nam Turke kao osvajače u posve drugom liku, nego smo ga navikli gledati u školskim povjesnicama. Nisu Turci bili nekulturni, barbarski krvoloci, kako ih prikazuju naše stare kronike, pisane pod dojmom straha i mržnje, nego nosioci jedne, istina orijentalne kulture, koja je u Evropu donijela i po koju nepoznatu tekovinu. Već od 14. vijeka dalje nailazimo tu na zakonodavstvo, koje obuhvaća sve grane izvanšerijatskog prava. Tu se upoznajemo s agrarnim, spahijskim, vojničkim, kaznenim, policijskim, trgovačkim, rudarskim i drugim zakonima, koji uređuju pravne pojmove, život i rad žiteljstva. Blagodati tih zakona jamstvo su pravne sigurnosti, štiteći staleške interese pojedinih privrednih grupa. Ta pravna sigurnost, u srednjem vijeku malo poznata, bila je temelj državnog ustrojstva i u Bosni, a ne onaj razvikani turski zulum, kojega je bilo možda u ratu i u neprijateljskoj zemlji, ali ne u samom vilajetu.

ANEKSIJA I NJENA PREDIGRA

Uz pozitivne uspjehe Kállayjevih nastojanja oko kulturnog podizanja Bosne bilo je tu i negativnih strana. On je naime Bosnu smatrao kao neki c o r p u s s e p a r a t u m između dva para oprečnih političkih struja, između austrijskog i madžarskog utjecaja, u nacionalnom pogledu između hrvatskih i srpskih aspiracija, te je držao, da će po zemlju biti najbolje, ako je očuva od utjecaja tih oprečnih struja. Zato je stvorio fikciju o nekoj posebnoj »bosanskoj narodnosti«, a službeni jezik u uredima i školama nazvao b o s a n s k i m. U Jagiću je našao učenjaka svjetskoga glasa, koji je svojim autoritetom tu fikciju podupirao i davao upute, kako će se za škole izraditi gramatika toga »bosanskog« jezika, koji se i od srpskog i od hrvatskog razlikovao uglavnom time, što se pisao fonetskim pravopisom, dok je s onu stranu Drine i Save bio na snazi etimološki. Jagić izjavljuje g. 1896., da je autoritativno sasvim opravdano, kad zemaljska vlada upotrebljava izraz »bosanski«, jer on odgovara nazivu zemlje, te ga uistinu nije izmislila Nj. Preuzvišenost, nego se upotrebljavao već u 17. i 18. stoljeću. To »bošnjaštvo« nije naravski ni na srpskoj ni na hrvatskoj strani našlo odziva, a među muslimanima samo tek toliko, što su se ovi u ono doba, osim inteligencije, bili nacionalno još slabo odredili, a bili su vikli, da ih Osmanlije zovu Bosnevijama. Te neodlučne i nestalne elemente kušali su i Hrvati i Srbi privući na svoju

stranu, i to je nastojanje još pojačalo antagonizam između jednih i drugih tako, da je taj postao upravo rasnim kriterijem.

Kao rođeni Madžar bio je Kállay isprva prema Hrvatima više neraspoložen nego prema Srbima, ali, kad je došao u Bosnu, uvjerio se brzo, da slika, što ju je kao generalni konzul u Beogradu o Srbima stekao i koju je gledao u svijetlu Vukovih i Rankeovih prikaza, nimalo ne odgovara stvarnosti, te je imao toliko samoprijegora, da je svoju Povijest Srbije, pisanu pod beogradskim dojmovima, sam konfiscirao i poništio čitavu nakladu. Odonda, a osobito otkad je na Ilidži imao sastanak s pravašem Franom Folnegovićem, osvjedočio se, da Hrvati nisu baš tako s t e k l i, kako im kazuje ime s t e k l i š a, te je svoje mišljenje o njima izmijenio, ublažio, dopuštao im osnivanje hrvatskih kulturnih društava pa čak i upotrebu zastave.

Preludij tomu je bio ovaj: osim crveno-žute zastave, koju je vlada usvojila kao službenu, branila je policija isticanje svake druge nacionalne zastave, pa je radi toga dolazilo do nemira, a organi vlasti su u jednom kraju napose proskribirali hrvatsku trobojnicu, u drugom opet srpsku. Da se to nekako uredi, našao se travnički okružnik Vuković ponukanim, da upozori vladu na »zloupotrebe«, koje se čine isticanjem zastava, zatraživši, da vlada izda naredbu, kojom se određuje, koje su zastave dopuštene i kako se ima postupati s nedopuštenima. Isti Vuković, podrijetlom dalmatinski Hrvat, predložio je i mjere, koje bi imale iz Bosne ukloniti nesamo srpsku nego i hrvatsku zastavu, premda je čitavo travničko okružje, osim sjeverozapadne periferije, bilo čisto katoličko, dakle hrvatsko, te je tamo i sam imao samo rijetke prilike vidjeti srpsku trobojnicu. Taj je spis riješio svojeručno doglavnik barun Kutschera u tom smislu, da vlada o zastava-

ma i trobojkama crvene, bijele i modre boje ne pravi nikakvo pitanje, te se dopušta isticanje trobojke bez obzira, kojim su redom te tri boje poredane. I tako je jednim potezom pera u neslužbenoj upotrebi odobrena i hrvatska, slovenska i srpska trobojnica, pa čak i buduća jugoslavenska, o kojoj onda nitko nije ni snivao.

Kállayev nasljednik Burian nije poznavao ni zemlju ni ljude, kad je preuzeo vlast, ali je bio odveć velik štovatelj svog prethodnika, a da bi u pogledu narodnog pokreta u Bosni išta promijenio, te nije ni Hrvatima ni Srbima isprva branio, da se nacionalno odrede, kako hoće; ali on nije odmah shvaćao, kakva opasnost prijeti od sve neobuzdanije agitacije Srba, koja je sve očitije išla za tim, da se priredi teren za odcjepljenje Bosne od Austrije i pripojenje Srbiji, te nije ništa poduzeo, da se tom pokretu za vremena stane na put. Uzrok je tome bio i taj, što se njegov designirani mentor barun Kutschera, nešto razočaran, što nije sâm postao ministar, a nešto i radi bolesti, koja ga je rušila, držao pasivno i puštao, da stvari teku, kako hoće. Za Bosnu je vrlo odlučno, da se još za Kállayeva života razmahala među Srbima agitacija za vjersko prosvjetnu autonomiju. Međutim ta agitacija već od početka nije bila ni vjerska ni prosvjetna; motivi su joj bili čisto materijalne naravi. Koncem osamdesetih godina zavladala je u Hercegovini zbog nerodice glad, a vlada, da tome pomogne, dobavi dovoljne količine žita, porazdijeli u skladišta, da ga kotarske i općinske vlasti uz nabavnu cijenu razdijele među narod. Za mostarske gazde i zelenaše je gladna godina od pamtivijeka bila najbolja konjunktura za sticanje bogatstva, te oni videći, da im izmiče sjajna prilika za stopostotnu zaradu, koja bi im pala u krilo, da su oni to žito prodavali gladnom narodu, udariše u viku, da im vlada otimlje zaradu, da su oni trgovci, a ne vlada, i da se to žito

preda njima, a oni će ga prodavati narodu, kako znadu... Kad to sve nije odvratilo upravu od njene čovjekoljubive nakane i kad je novoimenovani mostarski vladika Serafim Perović, donde iguman u Žitomisliću, odobrio vladin postupak kao čovječan, digoše viku i protiv njega, koji je nekoć, kao vođa naroda za ustanka, bio prognan u Tunis, i proglasiše bojkot protiv vladike i crkve... Branili su narodu, da ide u crkvu, obustavili vjenčanja, krštenja i pokope uz asistenciju popova, a kad taj bojkot nije kod razboritijih ljudi našao odziva, pokrenuše agitaciju za »crkveno-prosvjetni statut«, koji bi utjecaj svećenstva stegnuo u crkvenim pitanjima na najmanje, a svjetovnjacima u crkvenim odborima imao dati odlučnu riječ. Taj pokret nađe odziva i u sarajevskom Tašlihanu, kojega je glavni vođa prešao u opoziciju, jer mu je vlast branila neke povrede zakona i iz razloga sigurnosti zatvorila zgradu, koju je onaj, namijenjenu za hotel, podigao nedaleko kolodvora, jer je bila sagrađena na protupropisno plitkim temeljima, a isto tako i han na Varoši kraj stare crkve, koji je zdravstveno povjerenstvo pronašlo pun gamadi i nečistoće i kao pravo leglo zaraze. Uzme li se, da je glavni vođa Tašlihana kao bogataš, koji je kao dobavljač stekao velik imetak, izgubio i to vrelo zarade, onda nije čudo, što je prešao u najljuću opoziciju te joj se, kao bogat čovjek, nametnuo i vođom. Njegovoj ambiciji laskalo je uvelike i to, da su ga, kao i crnogorskog kneza, zvali g o s p o d a r o m. Ta dakle udružena opozicija izradi crkveno-prosvjetni statut, kojemu je konačnu redakciju dao peštanski odvjetnik Gavrila, i sve to preda uz memorandum ministarstvu na odobrenje.

Čitanje tog statuta otvorilo je Kállayu posvema oči: on ga baci u ladicu svog stola i zaključa, da tamo čami sve do njegove smrti. Kad je Kállay umro, našao se uz druge spise

i taj statut. I ne sluteći kobnih posljedicâ, koje će to imati, predloži ga Búrian caru na odobrenje. Tako je taj statut postao izvorom svih zala, koja su idućih godina pritisla bosansku upravu, jer je tu prvi put od njena postanja uzakonjen za grčko-istočnu crkvu i vjeru novi naziv srpsko pravoslavne vjere i crkve, čime je implicite priznat srpsko-nacionalni karakter. Anomalija je ta bila to veća, što ni jedna pravoslavna crkva u Evropi nema nacionalne oznake, jer se vjera i crkva i u Rusiji, Grčkoj, Bugarskoj, Rumunjskoj te na području a. u. monarhije zvala grčko-istočnom. U Bosni sada postade ona preko noći srpskom. Naravno, da je ozakonjenjem srpstva na vjerskom području ozakonjena i svaka agitacija za srpstvo — čitaj: za Srbiju — i na političkom polju. I ta se u tolikoj mjeri razmahala, da su prilike od dana u dan postajale sve nesnošljivije. Bosna bude proglašena srpskom zemljom, muslimani Srbima, koji su se odmetnuli od vjere te ih treba vratiti pravoslavlju; Hrvati su proglašeni austrijskom tvorevinom. Protiv njih i činovnika prečana bačen je na ulicu pogrdan naziv kuferaša, kojima se život ogorčavao još i prijetnjama i denuncijacijama.

Ta je zbrka postala još veća, kad je madžarski ministar Franjo Kossuth, putujući preko Dubrovnika u Bosnu, tamo zatekao brzojavni poziv mostarskog okružnika Pitnera, da mu u Mostaru bude gostom. I on se, ako i nije bilo u programu njegova puta, zaustavi u Mostaru te porazgovori s Pitnerom. Sadržaj tih razgovora ostao je naravski tajan, ali se brzo očitovaše rezultati. Mostarski okružnik poče favorizirati Srbe na štetu Hrvata, te on sam kao državni činovnik dade preko svojih prijatelja iz srpskog tabora direktive njihovu radu; svog činovnika, tasta Šerifa Arnautovića učini

mostarskim načelnikom i vođom male, ali grlate stranke onih muslimana, koji su iz ličnog interesa prešli u srpsko kolo.

Sve se to složno diglo protiv Hrvata, jer su ovi oduvijek bili lojalni i zato naravski Madžarima trn u oku.

U Sarajevu je na vladi prevladala protivna stranka; na čelu vlade bila su u to doba tri Hrvata: general Varešanin, kao poglavar zemlje, barun Benko, kao doglavnik, i Kosta Hörmann, dotada ravnatelj zemaljskog muzeja, kao predstojnik upravnog odsjeka, svi od reda lojalni, upirući oči u Beč i oslanjajući se na Hrvate i one muslimane, koji su se osjećali po narodnosti bliži Hrvatima nego Srbima. Sarajevska »Srpska Riječ« sipala je žuč i otrov na sve, što je hrvatsko, a toj kampanji suprotstavio se »Hrvatski Dnevnik«, koji je osnovao nadbiskup Štadler, a nepobitnim je argumentima utvrđivao hrvatstvo Bosne. Polemika se vodila ogorčeno s obje strane: s hrvatske strane argumentima, a s protivne invektivama, koje su prevršile svaku mjeru. U toj općoj politikanskoj psihozi nisam mogao ni ja ostati ravnodušan, te sam napisao i u »Hrvatskom Dnevniku« niz članaka, u kojima sam dokazivao, da je glavno vrelo antagonizmu u tome, što su Srbi etnički tuđi rasni elemenat, koji po geopolitičkom svom položaju pripadaju različitim kulturnim područjima, te nikada nisu imali zajedničke povijesti, vjere i kulturnog života, a ta borba, koja se vodi pred našim očima, jest borba vlaških došljaka protiv autohtonog žiteljstva Bosne, koje je oduvijek samo hrvatsko. Ti su članci štampani, dakako anonimno, i kao posebna brošura pod naslovom »Hrvatska Bosna«, a učinak im je bio taj, da je »onima tamo« upravo stao dah od nemoćnog gnjeva. Svoju su žuč sasuli na nepoznatog pisca, ali uza sve nastojanje, da ga pronađu, nije im uspjelo.

Kako se ta borba grkoistočnjaka protiv Hrvata sve više rasplamsavala i zauzimala sve oštrije forme, osobito od doba, kad je i mostarska frakcija pravoslavaca, koja se kupila oko umjerenijeg lista »Narod«, pridružila hajci protiv Hrvata, i kad je opasnost za Hrvate i druge lojalne elemente u Bosni postala sve većom, te se sve jasnije opažalo, da to sve ide za tim, da pripremi tlo za odcjepljenje Bosne i pripojenje Srbiji, uzeo sam ponovo pero u ruke i napisao za bečki »Reichspost« dva članka o situaciji u Bosni: jedan pod naslovom »Die bosnische Pyramide«, u kojemu sam dao parafrazu piramidi, što ju je Búrian u delegacijama dao kao tumačenje svojih upravnih nastojanja, a imala se izgraditi na širokoj bazi najnižih slojeva i njihovih potreba, te će u višim i postepeno užim redovima zadovoljavati više kulturne potrebe. Toj sam piramidi suprotstavio drugu, koja u širim redovima ide na ruku masama, željnim tuđe imovine, čitluka i begluka muslimanskih aga i begova, harangira pravoslovne mase na mržnju protiv Hrvata katoličke i islamske vjeroispovijesti, ide za ekonomskim uništavanjem srednjeg staleža, za raseljavanjem i proletariziranjem muslimanskih seljaka i maloobrtnika, za osiromašenjem aga i begova i uporedo za jačanjem i bogaćenjem nekolicine gazda i zelenaša, koji će podići na čelo svoga vođu, da proglasi odcjepljenje Bosne od monarhije.

Što je ta borba bila oštrija, to su se Srbi morali više osvjedočiti, da ne će uspjeti, dok ne dođu do apsolutne većine, jer je razmjer jakosti triju vjeroispovijesti, katoličke, muslimanske i pravoslavne, bio otprilike 2 : 3 : 4. Doći do većine bilo je moguće ili koalicijom bar s jednim dijelom muslimana ili time, da se muslimani brojčano oslabe. I kako je uza sve napore uspjelo na srpsku stranu privući samo ne-

znatan broj muslimana, kojima su bili na čelu Osman Đikić i Šerif Arnautović, pokušali su ovi, da u srpsko kolo privuku muslimanski pomladak. Nato su g. 1903. rodoljubi kao Adem-aga Mešić, Savfet Bašagić, Edhem Mulabdić i Riza-beg Kapetanović osnovali »Gajret«, kojemu je bila svrha uzgajati mladež u hrvatskom duhu, a to je bilo trn u oku i Srbima i posrbicama, te Arnautović poče u svom »Musavatu« sipati žuč i otrov na neustrašive pobornike Gajreta. Da u društvo uvuče svoje ljude, poslužio se konačno starim trikom: uoči glavne skupštine zapisaše mnogo nepismenih i nesvijesnih muslimana u članstvo Gajreta i s njihovim glasovima srušiše staru upravu, koja je društvo osnovala, te izabraše posrbice. Odsada je Gajret bio »najsrpskije« društvo u Bosni, a glavni uvjet za primanje pitomaca bilo je srbovanje. Osnivači Gajreta, potisnuti u pozadinu, borili su se godinama s uzurpatorima, dok konačno ne osnovaše g. 1923. »Uzdanicu«, koja je digla stari Gajretov barjak s takvim odzivom, da je Srškićeva vlada društvo zabranila, dok za Davidovićeve vlade nije ponovo proradilo. Međutim ono par Gajretovih stipendista nisu mogli muslimane brojčano oslabiti, a da se to postigne, zasnovan je paklenski plan: baciše među neuki svijet krilatice, da je d i n (vjera) u opasnosti, da će »Švabo« muslimankama skidati feredže, oboriti ograde haremova i prekrstiti muslimane, i zato treba svatko, tko je pravi musliman, da se odseli u Tursku, gdje će ga dočekati otvorenih ruku i obasuti svakim dobrom. Našlo se, napose u Krajini, dosta neuka i bezazlena svijeta, koji se dao ovom agitacijom zavesti, te počeo rasprodavati u bescijenu imetak — kupci su opet bili Srbi! — pa se u masama iselio u Macedoniju i u Anadol, gdje ih naseliše oko Skoplja i u

anadolskim ritovima oko Ankare. Tu su jadni bosanski m u-h a d ž i r i*) na hiljade pomrli od malarije, oskudice i bijede. Lozinku »u Aziju Turci!« morali su oni često slušati osobito kasnije u saboru.

Tko nije bio Srbin, bio je u ono doba izvrgnut svakom teroru: građanin napastovan, trgovac i obrtnik bojkotiran, činovnik denunciran, dok tome 7. listopada 1908. nije učinila kraj — aneksija!

Aneksija, odobrena od Turske kao bivšeg nosioca suverenog prava nad Bosnom uz otkup t. zv. h â s- i -h u m a-j u n a**) sultanova, i priznata od evropskih država kao nagrada dugogodišnjeg rada Austrije oko kulturnog podizanja Bosne, priznata, makar i nevoljko i od same Rusije, djelovala je kao grom iz vedra neba, koji je razorio uveliko zasnovanu agitaciju za pripojenje Bosne Srbiji. Sve nade u to uništila je uporedo provedena mobilizacija, koja je mnogom slijepcu otvorila oči i pokazala, da je »trula« Austrija još uvijek velevlast, kojoj se mala Srbija nije mogla ni približiti, a kamo li se s njom uhvatiti u koštac. Nemoćni gnjev opozicije prešao je postepeno u rezignaciju, dok nisu srpski političari ugledali u osnutku sabora nov instrumenat, koji su se nadali upotrijebiti u svoje svrhe.

Novi ustav prilično je ograničio kompetenciju sabora, kojemu je izborni red predviđao tri izborničke kurije: seosku, građansku i inteligencijsku s nekoliko virilista. Samo otvorenje tog prvog bosanskog sabora (1910.) završilo je pod kobnim auspicijima: poglavar zemlje general Varešanin vraćajući se sa svečanog otvorenja u Konak malne je pao žrtvom atentata, što ga je na Carevoj ćupriji pokušao na

*) muhadžir — bjegunac, iseljenik.

**) hâs - i - humajun — carska dobra, doslovno »carska osobina«.

njega izvršiti član neke terorističke organizacije, imenom Žerajić — srećom bez uspjeha, jer je pet revolverskih hitaca promašilo, a šestim se atentator sam ubio.

Uvođenjem parlamentarnog sustava nametnula se potreba, da s uprave odstupe glavni predstavnici dotadašnje apsolutističke vladavine: barun Benko kao doglavnik i Kosta Hörmann kao predstojnik političke uprave; ova bude predana u ruke baronu Pitneru, bivšem okružnom načelniku u Mostaru, koji je imenovan civilnim doglavnikom. Ovaj je pokušao skalupiti većinu od »Srba« i srbofilnih muslimana, pretežno Mostaraca s Arnautovićem na čelu, koga je on od običnog pisara podigao do političke ličnosti i sokolio, da stvori malenu, ali grlatu stranku, i proturao ga do položaja vakufskog ravnatelja. U tu je većinu ušlo i par pravoslavnih virilista. I sada se događa političko čudo: vladina većina viče i grmi protiv vlade — kao najljuća opozicija, a glasuje za nju kao umiljato janje i prima sve prijedloge. Nisam nikada prisustvovao saborskim sjednicama, ali sam imao prilike u budžetskom odboru promatrati taj politički sajam izbliže. Imao sam pred odborom zastupati muzejski budžet, u kojemu je neka stavka bila predviđena kao honorar tadašnjem muzejskom intendantu Hörmannu, komu je ta čisto počasna funkcija bez ikakve stvarne ingerencije podijeljena prigodom umirovljenja kao nagrada za njegove dugogodišnje zasluge, stečene na položaju visokog upravnog činovnika. Odmah se najgrlatiji član i predsjednik odbora Šćepan Grđić digao protiv Hörmanna zahtijevajući, da se ta stavka briše, jer je intendantstvo sinekura, a nju honorirati znači rasipati narodnu imovinu, stečenu krvavim žuljevima na »grbači« naroda. Pitner, koji Hörmannu nije bio sklon, slušao je tu filipiku s nasladom i bio pripravan, da se odnosna stavka briše; ali kad sam ja nato ustao i upozorio odbor, da

je Hörmannu podijeljena ta čast previšnjim rješenjem, koje u Bosni ima zakonsku snagu, i da ne znam, je li sabor kompetentan takvo previšnje rješenje poništiti, zabezeknuo se i dao znak uzmaku. I tako je ta stavka bez dalje debate prihvaćena.

Zanimljiv se epilog toj epizodi odigrao nekoliko godina kasnije, kad se, nakon prevrata, Grđić dao od pokrajinske vlade imenovati intendantom muzeja i dobavio sebi sinekuru, za koju ni kao stručnjak, ni kao činovnik, nije imao ni stoti dio više prava od Hörmanna. Tako, evo, izgledaju ti hercegovački Katoni!

Kao primjer, kako se u to doba vodila politika u Bosni, neka posluži i ova slika: nakon atentata na Varešanina trebalo je naravski provesti istragu, da se utvrdi, kako je bilo moguće, da se u po bijela dana pokuša takav zločin, a da policija to nije zapriječila, te će policija, a u prvom redu vrhovni upravitelj političke uprave biti pozvan na odgovornost. Međutim ostaše i on i vladin povjerenik kod grada i policijski povjerenik na svojim mjestima, kao da se ništa nije dogodilo, a nerazjašnjena je ostala i pozadina tog atentata. Kod atentatora našlo se samo njegovo ime i jedna karta s fantastičnom mrtvačkom glavom, izdanom umjesto legitimacije od bogzna koje terorističke organizacije. Vjerojatno su nečije peštanske veze radile oko toga, da se sve to ušutka i zaboravi, a možda je odgovornom uspjelo sklonuti i Varešanina, da i on na oba oka zažmiri. Pitner je naime od prvog dana, kad je dobio vlast u ruke, nastojao, da starog poštenjaka Varešanina predobije na svoju stranu, a to mu je i uspjelo. Znao se uvući u samu poglavarevu obitelj, dodvoriti se njegovoj ženi i kćeri i ulaskati se samom Varešaninu, poštenjaku, koji ga je i sam i sav ostali svijet smatrao poštenim. I tako ga je konačno dobio posve u ruke.

Poglavari su redom morali od vremena do vremena slati kabinetskoj kancelariji u Beču izvještaj o razvoju političkih prilika u Bosni, a to je Varešanin kao vojnik radio uvijek savjesno i objektivno. Međutim, kad je Pitneru uspjelo da ga predobije, davao mu je on podatke za te izvještaje, a poslije ih je čak sam pisao, te ih je Varešanin, uzdajući se u njegovu ispravnost, samo potpisivao. Razumije se, da su ti izvještaji bili u duhu one, iz Pešte diktirane politike. Štogod je bilo na štetu Hrvata, prikazivalo se u najpovoljnijem svijetlu, a Srbi i muslimanske posrbice s Arnautovićem na čelu prikazani su kao dobra, poslušna, lojalna djeca i stupovi prijestolja. I tako frizirani slali su se ti izvještaji kabinetskoj kancelariji.

Slati takve izvještaje imao je i poglavar glavnog stožera u Bosni, a to je bio pukovnik Ante Lipovšćak, hrvatska korenika, poštenjak od glave do pete i vojnik, komu je po izobrazbi, stručnom znanju i bistrom umu bilo malo ravnih. Njegovi su izvještaji bili objektivni, prožeti duhom savršene lojalnosti, a glasili su naravski sasvim drugačije, dapače su se razlikovali i u samim činjenicama od onih, što ih je slao poglavar zemlje.

Ta je opreka u izvještajima udarila naravski u Beču u oči, a kad je ostala konstantna, stvorena je ondje odluka, da se utvrde. Kabinetska kancelarija pošalje tajno posebnog pouzdanika, da u Sarajevu utvrdi, koji su od tih izvještaja istiniti. Taj je pouzdanik dulje boravio u Sarajevu, a da nitko nije znao, zašto je došao. On je pomno proveo istragu i utvrdio, da su Lipovšćakovi izvještaji potpuno ispravni.

I posljedica nije izostala.

Jedne večeri sjedio je Varešanin u Mostaru pri večeri, koju mu priredište u časničkoj kasini, u najboljem raspolože-

nju, kad mu doniješe brzojav. On ga pročita, problijedi, udari šakom o stol te skoči ljut i uzbuđen od stola.

Onaj brzojav bio je za njega zlokoban, jer mu je donio umirovljenje!

Plodovi ovog režima sazrijevali su i na drugim poljima. Ona bjesomučna novinska hajka, koja se raspojasala zadnjih godina prije aneksije, a koja je pod dojmom aneksije i užasa, što ga je prouzrokovala u nekim krugovima, na neko vrijeme utihnula, oživjela je ponovo te se još više razmahala. Prednjačila joj je sarajevska »Srpska Riječ«, organ »Tašlihana« i njegove zakulisne gospode. Zanimljiva ličnost bio je novinar Skarić, koji se proslavio time, što je Hrvatima prišio porugljiv naziv »kuferaša«; on je uređivao u tom listu rubriku »Zembilj«, u kojoj je na svoje žrtve sipao svu svoju žučnu i mržnjom prožetu satiru protiv svega, što je hrvatsko i što hrvatski osjeća. Njegova kampanja, puna žuči i otrova, imala je biti duhovita, ali je uistinu bila posve vulgarna. Njegov žučljivi sarkazan bio je tek odraz jedne teške bolesti, od koje je on bolovao: izjedao ga je t a b e s u skrajnjem razvojnom stupnju, od čega su mu obamrli živci, koji upravljaju mišičjem nogu i vrata, tako da je bio prikovan uz krevet i zguren, te mu je glava visjela na grudima kao kruška na tankoj peteljci. Fizički je naličio taj bogalj na sliku, što ju je njegov davnašnji supatnik Scarron ocrtao u svom životopisu o sebi. Oko mu nije moglo gledati ravno, nego je buljilo u krilo, na komu bi držao papir i pisao svoje pamflete. Tako je jadnik čamio mjesece u bolnici u vječnom strahu, da će ga liječnici otrovati, dok nije konačno umro. Od Scarrona se bitno razlikovao time, što je onaj iz svoje bolesti crpao nepresušno vrelo dobroćudna humora i dosjetljivosti, kojom je nasmijavao ne samo svoju okolinu nego i čitavu

Francusku, — u Skarića se to pretvorilo u žučnu, često bljutavu satiru i sarkazam, koji je svoje žrtve ranjavao, a nasmijao nije nikoga.

U to doba obarala se na Hrvate i druga novinarska perjanica: Čokorilo, po imenu sudeći podrijetlom Fanariot, koji je od glave do pete bio zadojen mržnjom na sve, što je hrvatsko, ali se znao okomiti i na Nehrvate, samo ako su bili lojalni Beču. Bio je to izraziti predstavnik onog tipa novinarstva, što bi ga Nijemac karakterizirao imenom Revolverjournalist, koji je znao svojim novinskim napadajima od svojih žrtava nabaviti sebi vrelo prihoda. U doba saborovanja bio je najdivljiji opozicionalac, a kad je nastao rat, znao se ugurati u službeni »Sarajevski list« kao suradnik i postao najcrnji i najžući »crnožuti«, i dobro jeo iz vladine zdjele. Usred rata se izgubio iz Sarajeva, a nakon rata se vratio i nastavio u još oštrijem tonu guditi, gdje je prije rata prestao — s tom razlikom, da je sada napadao sve, što je jugoslavensko, a uzvisivao, što je velikosrpsko. Konačno je i on nasjeo. Svoj je list štampao u štampariji knjižare Simona Katana, a kad je ostao veću svotu dužan, ovaj mu je otkazao, te je morao tražiti drugog štampara. I da se onomu osveti, Čokorilo je u svojem listu toliko napadao svog dosadašćnjeg štampara, da ga je doveo do očaja. To dozlogrdi Katanovoj sestri, koja dočeka Čokorila na ulici te mu prilijepi vruću ćušku; koja mu obori cviker s nosa, pa kako je bio vrlo kratkovidan, nije se mogao obraniti od udaraca junačke Španjolke i osta pobijeđen na bojnom polju tražeći svoje očale.

Pitneru je imao muzej zahvaliti novog suradnika — dra Vladimira Ćorovića. Nakon nenadanog odlaska dra Jefte Dedijera, koji je Cvijićevom preporukom i zauzimanjem Hörmanovim bio namješten u muzeju, gdje njemu kao zemljopiscu nije ni bilo pravo mjesto, ostalo je to mjesto prazno, te je

onda dano Ćoroviću, kojega je Pitner još kao mostarski okružnik poznavao, jer je bio u kući njegova oca stalan gost. Ćorović je bio mlad, inteligentan, dobro odgojen čovjek, uglađenih manira, otvorene ćudi, i premda je bio grčkoistočnjak, nije bio, što no se kaže »zadrti Srbin«, nego je i Hrvatima priznavao pravo na život. Po struci je bio povjesničar, dakle se bavio naukom, koja mu je u muzeju otvarala široko polje rada.

Svojim radom je počeo kod dra Patscha, kojemu je pomagao u uređenju »Balkaninstituta«, ali se tu radi nekih nesuglasica nije mogao smiriti; zato je došao k meni, da mu dodijelim drugo područje rada. Kako se već za svog đakovanja u Monakovu imao prilike upoznati s radom u knjižnicama, povjerena mu je muzejska knjižnica, koju je donde uređivao muzejski tajnik Topić, dobra pisarska sila, ali bez stručne spreme za vođenje knjižnice. I Ćorović se dao valjano na posao, da je preuredi po modernim zahtjevima knjižničarstva. Usto je radio i na području svoje povijesne struke i dao »Glasniku zem. muzeja« nekoliko lijepih prinosa.

Nažalost je ni kriv ni dužan zapao naskoro u veliku nepriliku. Kao odbornik »Prosvjete« bio je njen tajnik, ali je uza nj tajničke poslove obavljao kao plaćeni činovnik Vasilj Grđić, čovjek političar, s nešto pretijesnim vezama sa Srbijom, koji je za svoje dopisivanje sa svojim tamošnjim poslodavcima upotrebljavao papir i omote društva »Prosvjete«. Za provale austrijske vojske u Srbiju našla se ta korespondencija, te odbornici »Prosvjete«, prof. Žakula kao predsjednik, dr. Ćorović kao tajnik te Vasilj Grđić kao glavni krivac dođoše pod istragu. Protiv Žakule i Ćorovića provedena je najprije disciplinarna istraga, koja se preda mnom, ma da sam bio Ćoroviću pretpostavljen, tajila, i stvar je konačno predana sudu. Kad je došlo do sudske istrage radi veleizdaje i špijunaže, bio

sam pozvan, da pismeno izjavim svoje mišljenje o Ćoroviću, njegovu radu i političkom djelovanju. Odgovorio sam, da je bio vrstan znanstven radnik u svojoj struci, da nikada nije izustio riječi, radi koje bih mogao sumnjati u njegovu lojalnost i da o njegovu političkom mišljenju ne mogu ništa nepovoljno izjaviti, jer je uvijek bio umjeren i koncilijantan. Uostalom bi najsigurnije jamstvo za njegovu lojalnost mogao dati barun Pitner, koji ga poznaje još iz Mostara kao i njegovu obitelj i koji ga je sam, na vlastitu pobudu, imenovao činovnikom i to sigurno, kad se već dostatnim dokazima osvjedočio o njegovoj političkoj ispravnosti.

Konačno je pukla i osuda: glavni krivac Vasilj Grđić, osuđen je na smrt, Žakula na 20 godina, a Ćorović na 10 godina tamnice. Da je na tu blažu osudu utjecala moja izjava. kazao mi je poslije sam Ćorović i dodao, da mu je čitajući je za vrijeme istrage bilo pri duši, kao da sam ga »zaodjeo ćurkom«.

Za prevrata pušten je s ostalim političkim kažnjenicima i Ćorović iz Zenice, gdje je učio knjigoveški posao. Tu je uvezivao knjige, što ih je, kao obično, slao muzej u Zenicu, da se uvežu, i tako je imao prilike i tamo pratiti novije tekovine muzejske knjižnice.

Ćorović je naskoro ušao u narodno vijeće, ali samo za kratko vrijeme, jer je onda izabran profesorom beogradskog sveučilišta te je tamo nastavio svoju znanstvenu karijeru, koju je započeo u Sarajevu.

1 9 1 4

Dne 28. lipnja 1914. u 10 sati prije podne imao je prijestolonasljednik Franjo Ferdinand pohoditi sa suprugom muzej. Čudna pregidra tome bila je ta, da je muzej nekoliko dana prije toga dobio preko Londona dvije velike škrinje, u kojima su bile majstorski preparirane glave kanadskog orijaškog jelena i bizona, a usto dopis nekog engleskog lovca i zoologa, koji javlja, da to šalje muzeju na dar uz uvjet, da se prigodom prijestolonasljednikova pohoda upozori na nj Nj. carska Visost i da mu se spomene ime darovatelja. Taj nam se dar, osobito zbog te klauzule, činio sumnjiv, i netko izbaci misao. nije li to kakva paklena mašina, kojom bi se imao izvesti atentat. Zato morade utvrditi Reiser, postoji li doista koji zoolog i gentleman-lovac istog imena s darovateljevim, a preparatoru Zeleboru bude preporučeno, da s najvećim oprezom otvori škrinje i utvrdi, što je u njima. I kad je tako utvrđeno, da se ne radi ni o kakvu paklenom stroju, nego da su u škrinjama doista dva skupocjena zoološka preparata, slegla se uzbuna, i preparati budu postavljeni u zoološkoj zbirci na vidnom mjestu.

Sve dane prije određena posjeta radilo se u muzeju s punom parom, da se sve priredi za doček visokog gosta, koji je bio poznat kao zoolog i kao osnivač najvećega zoološkog muzeja u Beču, a u svom dvorcu u Konopištu je imao takve zbirke velike vrijednosti. Radi dočeka gosta morao sam ne-

koliko puta u Konak, da se utvrdi sav ceremonijal. Budući da je prijestolonasljednik dolazio kao vojnik, da prisustvuje velikim manevrima, koji će se održati u Bosni, želio je Potiorek, da i u muzeju doček bude čisto vojnički, te sam i kao ravnatelj imao — naravno u uniformi — pristupiti automobilu nadvojvode i podnijeti prijavu, odvesti gosta do vestibula, gdje će se poredati kustosi te ih predstaviti prema njihovu rangu. Kad sam upitao, kako ću dočekati suprugu prijestolonasljednika, našao se Potiorek u neprilici, jer tu vojnički doček ne bi bio na mjestu tim manje, što je ona bila morganatska supruga. Konačno odgovori Potiorek da će o tom razmisliti, i neka dođem sutra po upute. Kad sam sutradan došao ponovo u Konak, reče mi, da se još nije dosjetio, i ne bih li ja imao kakav prijedlog. Predložio sam mu ovo: ja ću dočekati nadvojvodu pred ulazom u muzej, kustosi će ga dočekati i biti predstavljeni svaki pred ulazom u svoju zbirku, a vojvotkinju neka dočeka pred kolima intendant Hörmann, koji i onako nije aktivni činovnik, te ima samo počasnu funkciju i neka joj bude vodičem. Imao sam dojam, da je Potioreku pao kamen sa srca, jer je odmah taj prijedlog prihvatio, i tako je to delikatno pitanje o ceremonijalu, koje ga je sigurno dosta izmučilo, bilo konačno riješeno. Međutim o mnogo važnijem pitanju, da li su poduzete ikakve mjere za sigurnost visokog gosta prilikom posjeta u muzeju, nije Potiorek rekao ni riječi, niti je itko od vlade ili od policije pokazao za to i najmanjeg interesa. Zato sam iz vlastite pobude poduzeo sve potrebne mjere i naložio tajniku Topiću, da uoči posjeta točno pregleda sve prostorije u muzeju od podruma do tavana, da nakon pregleda svaku zaključa i ključeve pohrani u blagajni, a sutradan da ih, prije samog dolaska, otključa i ponovo pregleda; dotle da se ne dopusti nikome stranom ući u muzej, dok se posjet ne svrši.

Na dan posjeta čekao sam u gali na visokog gosta pred muzejem. Odjednom dotrči tajnik Topić i javi, da me zovu na telefon. Zvao me je moj brat, koji je kao major služio kod vojne komande, te mi reče, da budem na oprezu, kad prijestolonasljednik stigne u muzej, jer mu se učinilo, kao da je preko puta vojne komande na Appelovoj obali, kojom se baš provezao prijestolonasljednik, nešto prasnulo, kao da je bomba. Odvratio sam mu, neka bude bez brige, da su sve sigurnosne mjere poduzete i da se u muzeju ne će ništa nemilo desiti. Svršavajući taj razgovor čuo sam, kao iz neke daljine, poluglasne riječi: »Ist er tot?« i odgovor: »Ja, er ist tot!« Te su riječi izgovorene ili u susjednoj sobi u zgradi komande ili su bile inducirane kojim paralelnim vodom, ali ne znajući, na što se odnose, nisam im pripisivao nikakve važnosti.

Vratim se na svoje mjesto, jer je već bilo 10 sati, dakle čas, kad su posjetnici imali stići. Prošlo je i četvrt na jedanaest, i još se niotkud ne vide automobili. Tek oko deset i po sati dojuri jedan automobil, iz njega skoči šofer u dugoj bijeloj kabanici i upita, gdje je ravnatelj. Pristupim mu, i on mi javi, da Nj. carska visost poručuje, da mora iz nepredviđenih razloga odgoditi posjet u muzej i da će mi se dolazak za vremena javiti. Pogledam ga začuđeno i opazim, da mu je kabanica od grudi do donjeg ruba oblivena mlazom krvi, i uskliknem: — Za Boga, što vam se desilo, ta vi ste sav krvav! On pogleda niz svoj ogrtač i opazivši tek sada krv, poče pripovijedati, da je na prijestolonasljednika izvršen dvaput atentat: jedan bezuspješan bombom na putu u b e l e d i j u, a drugi na povratku revolverom kod Latinske ćuprije, gdje je smrtno ranjen. On ga je brzo odvezao u Konak, i noseći ga na umoru uza stube u sobu položiše ga u prizemlju uz

mrtvu suprugu; njemu narediše, da u muzeju javi, da je prijestolonasljednik zapriječen doći, a uzrok zapreke da prešuti. To međutim nije više bilo moguće, jer je krv govorila jasnije negoli bi to mogle riječi.

Dojam te vijesti na sve nas, koji smo očekivali gosta, lakše je shvatiti negoli opisati. Kao munja raširila se ona po gradu. Ljudi su zaprepašteno, mnogi kao bezumni lutali ulicama. Svuda se čuo plač, povici ogorčenja, kletve i krikovi za osvetom. Pripovijedale se potankosti groznog zločina, od kojega je pocrnio doonda čisti obraz šeher-Sarajeva. Svatko se pitao, tko je umorstvo naručio, tko se od njega mogao nadati koristi i nije li bilo moguće zapriječiti ga.

Sam čin se odigrao dramatskim razvojem, kako ga može samo zasnovati sudbina, najveći dramatičar na svijetu. Vidjeli smo, kako se prijestolonasljednik vedar i nasmijan vozi ususret svojoj sudbini, čulo se, kako se kod pošte zaustavio, da svojoj djeci šalje brzojavni pozdrav, zadnji u životu; govorilo se, kako je usred burnih ovacija naroda, sabranog na Appelovoj obali, Čabrinović bacio prvu bombu u prijestolonasljednikova kola, a ovaj ju je prisebno zgrabio i bacio na cestu, gdje je bez znatne štete prasnula, i onda je mirno nastavio put do b e l e d i j e. Tu ga je svečano dočekalo gradsko zastupstvo s načelnikom Fehim-efendijom Čurčićem. Ovaj započe svoj naizust naučeni govor, ali ga uto prekinu ljutito povrijeđeni gost riječima: »Sramota! Dolazimo Vam kao gosti, a vi nas dočekujete bombama! — Uostalom govorite, što mi imate reći«.

Načelnik bez riječi isprike poče izgovarati naučenu dobrodošlicu, koja je tako grozno kontrastirala krutoj zbilji, i uvede goste u gradsku palaču. Tu je predloženo, da se naumljeni put po gradu obustavi, i da se gosti odmah vrate u

Konak, čim se ulice isprazne od svjetine. To je odlučno tražila vojvotkinja Hohenberg, dok je njen suprug, prijestolonasljednik, zahtijevao, da se program po planu izvrši i da svita krene kroz glavnu ulicu u muzej. Međutim se pročulo, da je prijestolonasljednikov pobočnik, kapetan Merizzi, ranjen od truna bombe i prenesen u vojnu bolnicu, i prijestolonasljednik naumi, da ga usput pohodi. Konačno bude nakon dugog raspravljanja odlučeno, da se ide najprije u Konak i telefonski upita za ranjenikovo zdravlje, i gosti s pratnjom posjedaše u automobile. I sada uze Fatum dalji razvoj drame u svoje ruke. Načelnik Ćurčić, koji je imao na čelu povorke biti vodičem, ili nije čuo ili nije znao dovoljno njemački, da razumije, što je odlučeno, povede povorku, mjesto Šeherćehajinim mostom, kuda je bio najkraći put u Konak, protivnim smjerom prema Latinskoj ćupriji, i onda zaokrene desno prema ulici Franje Josipa. Kad je za njim zakrenuo i prijestolonasljednikov automobil, u kojem je bila njegova supruga i Potiorek, dok je izvana na daski pred vratima stajao grof Harach, zapovjednik automobilske nadvojvodine kolone, da ga svojim tijelom zaštiti, opazi Potiorek pogriješku i naloži šoferu, da stane, da okrene i prijeđe lijevo preko Latinske ćuprije. I dok je ovaj ustavio i manevrirao kolima, da ih okrene natrag, prema ćupriji, imao je ubojica Gavrilo Princip vremena prijeći na uglu preko ulice, pristupiti neposredno automobilu i iz najbliže blizine isprazniti svoj samokres u nadvojvodu i njegovu suprugu. Na smrt ranjen, s prostrijeljenom aortom, klonu nadvojvoda i izdišući progovori: »Sofijo, živi bar ti za našu djecu«, ali u to klonu i ona, smrtno ranjena, sa sjedala. Potiorek je sve to s užasom gledao, nemoćan, da im pomogne.

Narod, koji je prisustvovao toj tragediji, baci se na ubojicu, da ga linčuje, ali ga spasi policija; a kako je prvi anten-

tator Čabrinović izvučen iz Miljacke, u koju je bio skočio, a tijekom dana uhvaćen i Trifko Grabež, bilo je nade, da će istraga razjasniti, tko je bio glavni organizator atentata. I nije se dugo čekalo na razjašnjenje, jer su sva trojica odali sve, što su o tomu znali, od koga je i kako pripremljen atentat. Doskora se znalo u Sarajevu, da su ga po uputama srpskog generalštabnog pukovnika Dimitrijevića-Apisa pripremili kapetan Voja Tankosić i neki Ciganović, a po priznanjima ubojicâ pohvatani su u Sarajevu i Tuzli svi sukrivci, osim jednog muslimana, komu je uspjelo pobjeći u Crnu Goru. Kad se saznalo, da su organizatori atentata bili aktivni srbijanski časnici, koji su njegovo izvršenje povjerili odabranim, fizički i moralno defektnim bosanskim omladincima Srbima, planuo je u Sarajevu orkan osvetnog bijesa protiv onih sarajevskih Srba, koji su se dotle prkosno isticali kao organi srbijanske propagande, i spontano nasta pogrom, kakav Sarajevo ne pamti od svog postanja. Na kućama žrtava pogroma razlupani su prozori i vrata, namještaj i roba izbačena iz kuća i dućana na ulicu, gdje je razjarena rulja sve izgazila nogama, porazbijala u sitne komade, a robu raščihala u krpice. Sve to išlo je od kuće do kuće huškača, dok nije obredana i zadnja, a onda je vojska izašla na ulicu i začas uspostavila red. Još kao đak imao sam često prilike vidjeti mnoge političke demonstracije, ali ni jedne takve, koja bi se spontanošću i ogorčenjem mase mogla mjeriti s ovom. Na pohvalu — ako smijem tako reći — sarajevske rulje moram spomenuti to, da za svega tog meteža i gungule nije pala ni kap krvi, da se nije dogodio ni jedan slučaj pljačke; samo je policija uhvatila nekog momka, koji je ukrao par kruna, a i taj je bio Srbin iz okolice.

Čim je izbilo više pojedinosti o atentatu i njegovoj pozadini, tim je jače bivalo osvjedočenje Sarajlija, da će to uroditi

osvetničkim ratom protiv Srbije, jer je njezina *crna ruka* umorila dvoje nevinih roditelja, i da će za to morati dati krvavu zadovoljštinu; ali nitko nije mogao slutiti, da će se zadnji ruski car, komu je otac poginuo od atentatorske bombe i koji je sav svoj život strepio od atentata, izjaviti solidarnim sa začetnicima atentata i uzeti ih u zaštitu, da se »la grande nation« ne će žacati poći u rat rame o rame sa šumadijskim gedžom, a ponosni Albion da će dići pol svijeta protiv Austrije i njena saveznika. Nitko nije mogao onda slutiti, da će one dvije sarajevske žrtve, ožarene plamenom pol Evrope, ispratiti svečana povorka od sto tisuća hekatomba mrtvih glava u carstvo smrti i da će opustiti i poharati čitave ubave i kulturne zemlje Evrope. Ni u svojoj najdivljoj inspiraciji nije Holbein mogao zamisliti, da će njegov *Totentanz* (ples mrtvih) grozotom i užasom nadmašiti kruta zbilja idućih godina. Žrtve tog masovnog umiranja bile su ilustracije arapskog načela *dem bed-dem* (krv za krv) i neumoljivog zahtjeva ἀνάγκη, svjetske pravde. Nitko onda nije mogao slutiti, da je onaj dvadesetgodišnji interval iza prirodnog Versailleskog mira tek *caesura* u svjetskom ratu, kojoj završnu fazu proživljavamo svi u času, kad ovo pišem!

ODJECI SVJETSKOG RATA

Žrtve sarajevskog atentata balzamirao je stožerni liječnik dr. Arnstein i kod sekcije utvrdio, da je u majčinoj utrobi umoren i embrio djeteta. Pokojnici, obasuti cvijećem i brdima vijenaca, izloženi su bili u Konaku i onda posebnim mrtvačkim vlakom prevezeni u Metković, položeni na bojni brod, na kojemu mornari nisu ni slutili, da će putnike, koje su žive dovezli u Dubrovnik, vratiti mrtve u domovinu. Svuda, kuda je prolazio ovaj crni, golemim bijelim križevima obilježeni vlak, prolazio je kroz gusti špalir ogorčenog naroda, koji je u katoličkim krajevima klečeći i sa zapaljenim svijećama u ruci odavao pokojnicima zadnju počast. U sarajevskoj katedrali odslužene su svečane zadušnice u potpunom redu, a briga za mir i red, koja se tu očitovala, bila je najbolji dokaz. da bi se uz dobru volju i atentati mogli spriječiti. Put od Konaka do crkve, kojim je imao proći Potiorek, zatvoren je bio dvostrukim gustim kordonom vojske i policije. Sve su pokrajne ulice bile blokirane, prozori i vrata na kućama zatvoreni, čak i cvijeće s prozora uklonjeno, a u taj hermetički zatvoreni prostor, nije nitko mogao ući osim službenih osoba, koje su za taj slučaj dobile posebne propusnice. Ljudi su se pitali, čemu toliki oprez sada, kad za dolaska prijestolonasljednika nisu poduzete ni najprimitivnije mjere pažnje. Zar zato, što se sada radilo možda o vlastitoj, a prije o tuđoj glavi? Potioreka kao da je obuzeo patološki strah. Zatvorio

se u svoj konak ne puštajući k sebi nikoga, osim najbližih službenih osoba; a kad je putovao u svoj glavni stan u Tuzli, nije sjeo u vlak na kolodvoru, već po mraku na otvorenoj pruzi više Konaka. I glavni mu stan u Tuzli opkoljen je bio istim kordonom kao u Sarajevu onaj put do katedrale. Grad je bio pun detektiva i svu noć od mraka do zore zamračen.

Ultimatum Austrije, proglas rata i opća mobilizacija donieše Sarajevu nova uzbuđenja. Sa svih se strana sjatiše u Sarajevu, kao polaznoj bazi operacija, čete, pune oduševljenja i zadojene željom za osvetom, koje su jedva čekale, da ih pošalju na frontu. Dešavalo se, da su one same tražile, da im se određeno vrijeme za odmor skrati, jer što su prije tamo, to će prije kući. I da je ofenziva započela odmah, te bi vojske u svom oduševljenju pregazile Srbiju za osam dana. Međutim je Potiorek kao vrhovni vojskovođa na tom bojištu okli-jevao, dan na dan davao nalog, da njegov štab krene u Tuzlu, i dan na dan ga opozivao. Svatko se tom čudio i tražio uzalud tome razloga. I sama jezgra njegove ratne osnove bila je oprečna dotadašnjem ratnom iskustvu, stečenom u ovim krajevima, jer su sve znatnije operacije, poduzete u povijesti protiv Srbije preko Drine, ostale bez uspjeha i boljim vojskovođama: eno kralju Matiji Korvinu, pa generalu Petrašu, dok su one preko Dunava dobro prolazile: tako vojna Ivana Hunyadija, koji je prodro u srce Balkana, pa provala principa Eugena do Skoplja i Kosova polja. Sporost sadašnjih priprema bila je osim toga fatalna; potratilo se u nepovrat skupocjeno vrijeme, ratno oduševljenje nezaposlene vojske pomalo je ohladnjelo, a kad je konačno glavni stan prenesen u Tuzlu, prošlo je ono krasno ljeto i primicala se jesen, najnepovoljnije doba za područje, na kojemu su se imale voditi borbe. Konačno su i te borbe započele. Vodile su se osobito ogorčeno oko Crnog vrha, gdje se strme klisure stisnuše u labirint

neprobojnog prirodnog bedema, koji je štitio srpsku vojsku. Uza svu hrabrost i uza sve krvave žrtve nije Potiorek pomakao frontu ni za pedalj naprijed. Uzrok je tome bio i taj, što je njegova vojska bila opremljena pretežno malim brdskim topovima, kojima dohvat nije bio ni pol tako dalek kao onaj Schneider-Creuzotovih poljskih topova srpske vojske. Zaludu je dovučeno onamo par brodskih topova i haubica s ratnih lađa, zalud je palo na Crnom vrhu na stotine najboljih boraca i cvijet hrvatske inteligencije: fronta osta nepomična. Tek pukim slučajem zatekoše u Škodinim tvornicama partiju poljskih topova, naručenih i spremnih da se pošalju u Kinu. Ove rekviriraše i poslaše na Drinu, i čim su stupili u akciju, postignut je prvi uspjeh: Crni vrh je pao, srpska fronta uzdrmana, Austrijanci uzeše Valjevo i Užice, ali mjesto da se odmah nastavi osvajanjem Mačve i Podrinja, bavio se Potiorek uređenjem vile kralja Petra u Koviljači ili Smrdanbanji, kako je narod zove, kamo će prenijeti svoj glavni stan. To oklijevanje dodijalo je i generalima i vojnicima pa i vremenu, jer jesenje kiše raskvasiše tlo i otešćaše marševe po barama i blatu Mačve i Podrinja, pa je sve to dodijalo i najotpornijem vojniku; i na časnike je djelovalo čudno držanje vojskovođe, koje se nije dalo protumačiti nikakvim strateškim razlozima. Podmaršal barun A. mi se na pr. jednom gorko tužio na ovog vojskovođu, koji je svaki put, kad bi njegove zapovijedi dovele do neželjenih posljedica, svaljivao krivnju na podzapovjednike, te bi poricao, da je on davao pojedine naloge, i to je podmaršala ponukalo, da je uza svoj telefonski stroj dao priključiti drugu slušalicu, na kojoj je pobočnik morao pratiti razgovor i stenografirati zapovijedi, da taj stenogram u slučaju potrebe posluži kao dokazno sredstvo. Značajna je i ova crta: podmaršal je doveo svoju diviziju iz Hercegovine preko kamenih planina u napornim marševima

i naravno, da je na onom ljutom kamenjaku stradala obuća pješaka, te su mnogi ostali bosi. Čim je stigao na određeno mjesto, iskao je, da mu se pošalje potrebni broj obuće, da zamijeni istrošenu, a kad je prošlo desetak dana, a ni obući ni vijestima o njima ni traga, ponovio je svoj zahtjev, da se to pošalje. Ali mjesto toga dođe odgovor, da se opravda, zašto je prije desetak dana tražio toliko i toliko pari obuće, a sada znatno više! Da se je međutim obuća i dalje trošila i postajala neupotrebljiva, na to glavni stan nije ni mislio.

Konačno je s velikim troškom bila — navodno od milijun kruna — uređena i Koviljača, kamo je premješten glavni stan vojskovođe; ali ne za dugo! Vojvoda Putnik odlučio se na očajan korak. Degarnirao je čitavu bugarsku granicu, povukao odanle svu vojsku, zaobišao njom austrijske čete u Mačvi i tako ih hametom potukao, da se ta vojska u potpunom rasulu razbjegla, većina je zarobljena, a jednom je tek dijelu uspjelo pobjeći preko Save u Srijem.

I tako svrši neslavno ta Potiorekova vojna, koja je imala po općem sudu odlučiti sudbinom rata.

U to je vrijeme premješten moj brat sa Soče s nalogom, da se javi u Potiorekovu glavnom stanu. Došavši u Sarajevo u vojnu komandu nađe on sve u najvećem zaprepaštenju, a da nitko nije znao, gdje se nalazi glavni stan poraženog vojskovođe. U paničnom strahu, koji je ovoga obuzeo, izdan je nalog, da se svi mostovi na Savi dignu u zrak, a to je značilo, da se Bosna i Hercegovina žrtvuju Srbima, koji bi bez sumnje sve Austrijance nemilosrdno masakrirali. I doista je most kod Brčkoga srušen; ali srećom onaj kod Broda, kud i kamo važniji, ostao je pošteđen, jer je zapovjednik mostobrana bio razuman časnik, koji je znao prosuditi važnost toga mosta, i kako je bio oprezan, zaiskao je brzojavno obnovu tog naloga, jer nije bilo isključeno, da je prvi brzojav mistifika-

cija. Kako nitko živ nije znao, gdje je glavni stan, naravno nije brzojav bio dostavljen, niti je došao odgovor, i tako je spasen most, koji je bio jedina veza Bosne s Evropom.

Vojvoda Putnik dobio je u tom ratu još jednog saveznika, koji mu je više valjao negoli Schneiderova artiljerija. To je ona srbijanska uš, koja je među pučanstvom Mačve i Podrinja prouzročila epidemiju pjegavca takovih mjera, da su ljudi na hiljade umirali. Zaraza je prešla i na austrijsku vojsku, te ju je uz tifus upravo decimirala.

Tako svrši potučeni bjegunac Potiorek neslavno svoju karijeru kao vojskovođa, smatran doonda jednim od najsposobnijih u monarhiji.

Njegovim nasljednikom imenovan je general Sarkotić, dobar Hrvat i dobar vojnik, koji se nije hvalio svojom vojničkom spremom, ali ju je dokazao na djelu.

Nakon Potiorekova poraza prosuše se Srbi i Crnogorci istočnom Bosnom i dođoše do Trnova i Pala u neposrednu blizinu Sarajeva, te se grad nađe u to većoj opasnosti, što je Potiorek iz sarajevskih utvrda dao odvući sve iole valjane topove, a ostavio samo stare Uhatius-topove, koji su amo dospjeli još za okupacije 1878. g. Osim toga je bila i posada slaba, — bilo je tu tek nekoliko bataljuna madžarskih pučkih ustaša. I da su Srbi sve to znali, osvojili bi Sarajevo za pol dana. Srećom je Sarkotić brzo sredio prilike, popunio nedostatke i Srbe potukao u Romaniji planini i kod Han Pijeska, izbacio ih iz Bosne, a za njima pođoše svi grčkoistočnjaci od Pala do Drine, da prebjegnu u Srbiju. Kod Čajniča zaustaviše Srbi taj val bjegunaca i zabraniše prijelaz preko stare granice, pa ih tu pogibe na hiljade od pjegavca i tifusa, koji su tako harali, da su mrtvaci po nekoliko dana ležali nepokopani i tako zarazili sav kraj. Upravo je pravo čudo, da je

Sarajevo ostalo pošteđeno od te kuge, jer je od pjegavca umrlo samo nekoliko ljudi.

Međutim su austrijske i njemačke čete protjerale srpsku vojsku iz Srbije i prisilile je na onaj očajni katastrofalni bijeg kroz Albaniju, na kojem je od bolesti i klimatskih nepogoda izginuo velik dio ostataka te vojske. To je ona glasovita albanska golgota, kojom su se Srbi kasnije dičili jednako kao i svojim katastrofalnim porazom na Kosovu prije pet stotina godina. Austrija je Srbiju zaposjela i u Beogradu ustrojila generalni guvernement, kojemu je na čelu bio general Rhemen; a njemu je kao civilni bio dodijeljen dr. Thálloczy.

Ovaj potonji snašao se u svom novom položaju vrlo brzo, dapače je postao među Beograđanima ne samo popularna nego i rado gledana ličnost. Zahvaliti je to imao svome ljubaznom društvenom držanju, a i uslužnosti prema svakom, koji mu je dolazio s kojom opravdanom molbom, a još više, što je naučio prostonarodni govor Srijemaca kao da je tamo rođen. Karakteristična je za nj ova anegdota: čim je austrijska uprava preuzela vlast, isplaćivala je svima činovnicima i umirovljenicima plaću, ako su se prijavili. U Beogradu je živio i dr. Vladan Đorđević, bivši ministar predsjednik i liječnik kralja Milana i Aleksandra Obrenovića, koji se nije prijavio i nije zato dobivao mirovinu, jer se za nj nije znalo. U razgovoru s jednim prijateljem, koji je redovno dobivao mirovinu, savjetova mu ovaj, da ode Thallóczyju, koji će tu stvar brzo urediti. Dr. Đorđević ga posluša i čim je ušao u ured civilnog gouvernera, dočeka ga ovaj kao tobože starog znanca riječima:

— »O, Vladane... (i tu doda prostonarodnu frazu, kod koje bi se i sam Vuk zacrvenio, zapisujući je u svom rječniku), dobro mi došao i sjedi, brate!«

I čim je Thallóczy saznao, o čemu se radi, dozva jednog činovnika i naloži mu, da stvar odmah uredi i da donese svu zaostalu svotu. Za desetak časaka vratio se ovaj i preda Đorđeviću novac. A kad se Đorđević poslije sastao s prijateljem, koji ga je savjetovao, da pohodi Thallóczyja, i upitao ga, kako ga je dočekao, odvrati sav oduševljeno:

— Ma, brate, to je pravi n a š č o v e k!«

Ni u Beogradu nije Thallóczy zaboravio naš muzej. Kao svake godine došao je i ratne jedne godine u Jablanicu, da se nauživa par dana uskršnjeg odmora, te bi pozvao i mene, da razgovaramo o muzejskim stvarima. Tom mi je prilikom rekao, kako se povela akcija, da se beogradske muzejske zbirke, koliko nisu opljačkane, porazdijele muzejima u Beču, Pešti, Zagrebu i Sarajevu, te me pozva, da dođem u Beograd u povjerenstvo, koje će tu podjelu obaviti. Ja sam međutim molio, da se kod tog posla ne računa na mene, a kad me je začuđeno pitao za razlog, odgovorio sam mu, da nisam navikao nekomu, koji na tlima leži mrtav, prazniti džepove. Taj mu se odgovor svidio; potapša me po ramenu i reče: — To mi se, Ćiro, od Vas sviđa! Vi ste pravi čovjek! — I tako je drugog zapala čast, da ide u Beograd, odakle je poslao nekoliko škrinja knjiga, koje su u muzeju ležale zakovane sve do prevrata i onda opet vraćene u Beograd.

To je bio ujedno moj zadnji sastanak s čovjekom, koji mi je uvijek bio iskren prijatelj; — naskoro je umro tragičnom smrti. Kao predstavnik srpskog gouvernementa pošao je u Beč na pokop pokojnom caru Franji Josipu, a kad se vraćao u Beograd, nije ušao u vlak, kojim su se vraćali madžarski dostojanstvenici, jer se bojao meteža, koji je uvijek izbjegavao, te je svoja salonska kola dao prikopčati na vlak, koji je išao drugom obalom Dunava. Na kolodvoru nađe nećakinju generala Rhemena, te joj kao kavalir ponudi svoja

salonska kola, a on uđe u vagon na njeno mjesto. Na izlazu iz jednog tunela dođe u noći do takva sudara s drugim vlakom, da je tom prilikom poginulo mnogo putnika, a među njima i Thallóczy. Gđica Rhemen ostala je živa i zdrava.

God. 1915. objavila je i Italija rat Austriji, te se bilo bojati, da će se Talijani iskrcati u Dalmaciji ili bar poslati aeroplane na Mostar i Sarajevo, da ih bombardiraju. Zato je civilno pučanstvo moralo ostaviti Sarajevo, pa sam i ja sa svojom obitelji otputovao u Zagreb i tu pohodio svoga starog dobrotvora Kršnjavoga, i onda pošao u Zagorje na odmor. A kad je Sarajevo ostalo i dalje izvan područja vojnih operacija, vratismo se nakon šest tjedana kući, gdje nađosmo sve mirno i u redu. Po Sarkotićevoj pobjedi na Lovćenu i Mackensenovoj ofenzivi na Srbiju pomaknuto je bojište daleko na jug Balkanskog poluotoka, te o ratu, sve do njegova konca, nismo ništa čuli, osim onoga, što su javljala posebna izdanja novina, ili što bi pripovijedao poneki znanac, koji se vratio s albanske fronte. Da rat dalje traje, znali smo i po obrocima kruha, koji su postajali sve manji, po nestašici kave, riže, čaja i slične robe, koja se nije mogla dobiti ni za najskuplje novce. Srećom je povrća, mesa, mlijeka i mliječnih proizvoda bilo u izobilju, te nismo toliko ni osjetili oskudicu u hrani.

Rad u muzeju je silom prilika bio ograničen. Na terenu su obavljani samo najnužniji poslovi, i to u području, bližem Sarajevu. I osoblje je muzejsko bilo smanjeno, jer su mlađi činovnici bili mobilizirani, pa je tako bio ograničen i znanstveni rad. Opseg »Glasnika« sve se više smanjivao, papir je postajao sve lošiji, a ilustracije svedene na najnužnije.

Na Balkanu je, osim manjih akcija na solunskoj fronti, vladao mir. Važnijih je epizoda bilo samo na Soči, gdje se cijeli niz talijanskih juriša razbijao o junačke grudi hrvatskih

branilaca, — i na zapadu, gdje su na moru njemačke podmornice u neumornim vježbama sticale vještinu i udarnu snagu, s kojom će dvadesetak godina kasnije udariti svom žestinom na moć Albiona na moru i u zraku, gdje su eskadre Richthofena i drugih junaka zraka sa svojim još primitivnim strojevima udarili prve temelje njemačkoj sili u zraku.

U proljeće 1918. g. zadesio je našu obitelj težak udarac: moja dobra mati, koja je cijeli svoj život bila zdrava i u velikoj starosti krepka i čila, osjetila se na sam svoj imendan, na Marijino, 25. ožujka, umornom i legla, da se odmori; ali sa svog ležišta nije više ustala. Spavala je nekim tvrdim mirnim snom. Prizvani liječnik nije znao, šta joj je, i tek kad je bilo prekasno, ustanovio je upalu pluća. Bolovala je desetak dana i konačno mirno i zauvijek zaspala u svojoj 84. godini ne dočekavši konac rata.

Prenijesmo je u Osijek i tu sahranismo u tvrđavnom groblju u grobnici, u koju je, 41 godinu prije nje, legao naš pokojni otac. Sahranismo je s uvjerenjem, da je legla u grob dobra žena i uzorna majka, koja je sav svoj život i snagu posvetila svojoj djeci, a ako joj mi tu ljubav i nismo mogli naplatiti, naći će plaću za to u drugom sretnijem životu.

U svibnju 1918. g. dobio sam iz Konaka poruku, da Sarkotić želi, da ga radi važne stvari pohodim. U određeno doba našao sam se tamo i zatekao poglavara, gdje me čeka pred kapijom, koja vodi u dvorište. No nije me vodio u Konak nego u park oko Konaka, s primjedbom, da ono, što mi ima reći, ne treba nitko čuti, jer i u Konaku imadu i zidovi uši. Sjedosmo na jednu grmljem opasanu klupu, i tu mi on razloži, da mu vrlo hitno treba pouzdanih informacija o odnošaju Srijema prema Hrvatskoj u prošlosti, te imadu li Madžari ikakvih iole opravdanih aspiracija na taj dio hrvatskoga

tla. Molio me, da mu sve, što o tom pitanju znam, napišem pregledno i strogo objektivno, a rukopis da mu pošaljem najdulje za 48 sati.

Čim sam stigao u muzej, dadoh se na posao. Potražio sam potrebna povijesna vrela o tom pitanju, a napose o borbama i intrigama, koje su se u prvoj polovici 19. vijeka vodile radi tog pitanja u Slavoniji sve zbog tadašnjeg zahtjeva Madžara, da im se prepusti Srijem. Napisao sam u žurbi raspravicu o tomu, a t e n o r joj je bio taj, da je Srijem odvajkada jedna od najstarijih hrvatskih županija, da je to nesumnjivo ostao do turske okupacije Slavonije, a iza nje se vratio opet u sklop ostalih hrvatskih županija i ostao do danas integralni dio kraljevine Hrvatske. Spomenute madžarske aspiracije da je onda podupirao samo neznatan broj osječkih madžarona (Salopek i dr.), ali su se protiv njih digli jednodušno svi zastupnici Srijema i Slavonije u županijskim i saborskim skupštinama, te je radi toga hrvatski sabor a l i m i n e odbio odcjepljenje Srijema.

Pišući tu raspravu došlo mi na um, da su onda madžarske novine nekoliko puta iznosile kao madžarski ratni cilj misao, da se Srbija pripoji Madžarskoj i da joj zato treba pripojiti i Srijem kao koridor, koji će vezati Srbiju s Madžarskom, a Hrvate će trebati odštetiti time, da im se pripoji Bosna. Tu mi ideju za svog života razlagao i pokojni civilni guverner okupirane Srbije Thallóczy, koji je onda bio Tiszin prijatelj i informator u povijesnim pitanjima.

Svoj spis svršio sam istu večer, a sutradan sam se rano dao na posao, da ga na pisaćem stroju prepišem u čisto. U tom me je poslu zatekao Sarkotićev tajnik, mladi dr. Kušević, s porukom, da mu hitno predam naručeni elaborat. Rekoh mu, da ga baš prepisujem, te ga zamolim, da pričeka, dok svršim.

Popodne sam saznao, da je u Sarajevo stigao grof Tisza, tada prva ratnopolitička ličnost u Ugarskoj. Odmah sam se dosjetio, da će sa Sarkotićem raspravljati i o pitanju odcjepljenja Srijema; a ako je to pitanje onda skinuto s dnevnog reda, držim, da je to posljedica moje rasprave, i da se Sarkotić energično zauzeo za integritet hrvatskog područja. Danas, nakon dvadeset i tri godine, nameće mi se paralela između ovog od Sarkotića osujećenog pokušaja odcjepljenja Srijema i njegova kasnije faktično provedenog pripojenja Srbiji, kad je među hrvatskim predstavnicima bilo i takvih, koji su Sarkotića dali oružanom silom ispratiti u Zagreb i tu ga čak i pritvorili. Od svih tih »rodoljuba« nije ni jedan digao glas, da prosvjeduje protiv ove amputacije.

Tako je Tisza bio loše sreće u tom pitanju kao i u svojim pregovorima s bosanskim ličnostima, koje je pozvao na konferenciju u vladinu palaču, te je razočaran ostavio Sarajevo. Da je ideja srijemskog koridora, a vjerojatno i aneksije Srbije Madžarskoj onda napuštena, zaključio sam iz toga, što su madžarske novine prestale o tom pisati, i što je Tisza, koji je iz Sarajeva otputovao u Srbiju, dao obustaviti sve investicione radove, poduzete kao priprave za naumljenu aneksiju, — a već je u svibnju započela potajna evakuacija Srbije i Macedonije, tako da je ona u času tobožnjeg »sloma« solunske fronte bila do najmanjih sitnica već dovršena.

SADRŽAJ

OSIJEK	*5*
ZAGREB	*14*
SVEUČILIŠTE	*19*
SARAJEVO	*30*
RAZLIČITE LIČNOSTI	*38*
FRA GRGO	*47*
OLOVO	*53*
IZGUBLJENE STARINE	*59*
PRVI SUKOB	*62*
PRVE ISKOPINE	*65*
OTVORENJE MUZEJA	*73*
SURADNICI	*77*
VARAVE SUDBINE	*84*
JEZIČNE STUDIJE	*90*
ZNANSTVENI KONGRESI	*95*
IZLOŽBE	*99*
BARUN BURIAN	*103*
PUT U RUSIJU	*107*
DONJA DOLINA I DRUGE ISKOPINE	*115*
HRVATSKI KLUB	*120*
NESUĐENA IZLOŽBA	*124*
ARHIVSKE STUDIJE	*127*
ANEKSIJA I NJENA PREDIGRA	*131*
1914	*147*
ODJECI SVJETSKOG RATA	*154*

